

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורם), צבי וולפסון, שמעון הלקין
חיים ליף — חבר המערכת
מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

שנה כ"ו (כרך ג"א) אדר, תשכ"ה חוברת ג' (249)

ה ת ו כ ן

- 129 תביעותינו מממשלת ברית המועצות כ. בריתקווה
132 יסוד ושורש בעבר וערב יוסף יואל ריבלין
תקופת מגילת אסתר באספקלריה של יוסף בן מתתיהו
146 חיים רוגובין
151 משה פיינשטיין בארג הסביבה העברית בניו-יורק . א. ר. מלאכי
156 קווים לדמותו של מ. ס. אליוט דוד קופלביץ
159 דרך חייו המוזהר של ליאופולד וייס, העילוי מגליציה . הכיב כנען
164 "תיר" ישראלי — בגליל יהושע א. גלבוץ

הערכות ודברי בקורת:

- 170 (א) אגרות שפינוזה צבי בלומברג
175 (ב) לסיומו של מפעל משפטני חשוב . י. ק. מיקלישנסקי
(ג) ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס
178 (ד) שלמה אידלברג
183 (ה) ראובן אלקלעי בתור מלונאי אברהם סובול
184 (ו) שירים, "מן הארץ האחרת" מרדכי עוכריהו
185 (ז) תשובה למבקר פלטיאל בירנבוים

186 י ד י ע ו ת

"בצרון"
1141 ברודוויי
ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)

HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)

HAYIM LEAF, Associate Editor

Managing Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ

Twenty-Sixth Year of Publication

Vol. LI SHVAT-ADAR, 5725 (Jan.-February, 1965) No. 3(249)

CONTENTS:

The Mistreatment of Soviet Jewry	<i>B. Bar-Tikvah</i>	129
The Common Cultural Heritage of Judaism and Islam	<i>J. J. Rivlin</i>	132
The Period of the Scroll of Esther According to Josephus	<i>Hyman Rogovin</i>	146
Moshe Feinstein — His Beginnings	<i>A. R. Malachi</i>	151
On T. S. Eliot	<i>D. Kuselewitz</i>	156
The Metamorphosis of a Galician Prodigy, Leopold Weiss	<i>H. Kanaan</i>	159
An Israeli "Tourist" In Galilee	<i>Joshua Gilboa</i>	164

EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:

(a) The Letters of Spinoza (E. Shmueli)	<i>H. Blumberg</i>	170
(b) Paltiel Deikan's Work on Penal Law in Jewish and Comparative Jurisprudence	<i>J. K. Miklitzanski</i>	175
(c) The Abraham Weiss Jubilee Volume	<i>Sblomo Eidelberg</i>	178
(d) Reuben Alkalay as Lexicographer	<i>Abraham Sobel</i>	183
(e) Book Notes	<i>M. Ovadyahu</i>	184
(f) Reply	<i>P. Birnbaum</i>	185
NEWS AND EVENTS		186

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

בַּצְרוּן

נוסד על-ידי חיים משרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

שנה כ"ו (כרך נ"א) שבט-אדר, תשכ"ה חוברת ג' (249)

תביעותינו מממשלת ברית המועצות

(לבעיית היהדות הסובייטית)

מאת ב. בריתקוה

הקונגרס הציוני הכ"ז התכנס זה עתה בירושלים בסימן החרדה העמוקה לגורל העם היהודי בתפוצות, כשעל דגלו חרותה הסיסמה: „עם הפנים לגולה“, וטבעי הוא הדבר, שקונגרס זה ראה חובה לעצמו להעלות על ראש דאגותיו את גורל יהדות רוסיה הדוויה.

אכן, המאבק על זכויות יסוד של קיבוץ יהודי זה, הראשון במעלה השני בגודלו בתפוצות ישראל, קשה ומר עד למאוד, ולדאבוננו, עד כה לא נשא פרי אף כלשהו.

הפתגם העממי אומר: „שריפה, יש בה מן החיוב היחידי, שרואים איפה לכבות“... כאן, לצערנו הרב, מדובר ב„שריפה“, המשוללת גם צד חיובי יחידי זה, שכן, כלפי חוץ הכל טוב ויפה, שלום ושלווה, מנהיגות הקרמלין על כל תמורותיה, מזהירה ומכריזה בכל הזדמנות בברית המועצות, ושופרות התעמולה הקומוניסטית חוזרים על כך בעולם כולו, כי „אין אגטישמיות בברית המועצות“ וכי „אין אפלייה דתית לגבי היהודים ברוסיה הסובייטית“ וכדומה, והכל אתי שפיר, ואילו במה אפשר להסביר את התופעה האנטיסובייטית ביסודה של „מעשה מלאחובקה“, כאשר לא במקום נידח, „אי-שם“ במדינה הגדולה ההיא קרה הדבר, אלא באחד מפרברי הבירה הסובייטית — מוסקבה — נרצחה בדם קר יהודיה זקנה, בצורה כה אכזרית, ובאותו מקום וזמן הוצת בית-הכנסת המקומי וכן גם תפצו כרוזים מלאי שנאה ארסית נגד היהודים בכללם!

לו היו מנסים להעניש את העבריינים הפושעים הללו בפסק-דין חמור,

לפחות כפי שנידונים יהודים בתחומי בריה"מ על "עבירות כלכליות", לא היתה חחרת ונשנית תופעה דומה של רצח יהודים בסווירדלובסק. אבל, כידוע, גם בסווירדלובסק, עבור רצח זדוני של כמה יהודים בבת-אחת (ומספר היהודים המדויק — עדין בגדר סוד...) מצא המשפט הסובייטי להעניש את הרוצחים ב... שש שנות מאסר בלבד, בשעה שיהודים נידונים עבור ספרות וכדומה למוות!

ושוב, כיצד אפשר להבין ולהשלים עם התופעה השלילית של "עלילת-דם", שמצאה לה ביטוי על גבי עתון סובייטי, קומוניסטי, ממשלתי (שהרי עתון מסוג אחר לא בנמצא במציאות הסובייטית) בדאגסטאן אשר בקאווקאז, דבר, המזכיר לנו את "מעשה בייליס" מימות הצאר הרוסי!

לא נדבר כבר על ה"מסורת", שנוצרה באחרונה בתחומי ברית-המועצות ל"כבד" את היהודים בכל חג ומועד ב... אבנים, כשהן נזרקות לתוך בתי-כנסת בשעת התפילה, והמתפללים, וביניהם לעתים גם אנשי הצירות הישראלית, ניצלים בדרך נס מפגיעה. אגב, מעניין הדבר, כי המשטרה הסובייטית, המצטיינת בדרך כלל במילוי תפקידיה, במקרים כאלה משום-מה לא מצליחה לגלות את העברינים, כדי להעמידם לדין.

ברם, אם נמשיך שאל, הרי הרשימה היא ארוכה מאד, "כגלות ישראל". אבל, אין בכוננתנו לתקן עולם במלכות הקרמלין אלא להתרכז בעיקר באותו מיכלל הבעיות הגורליות לקיום יהודי ברית המועצות כפרט וככלל.

ננסה, איפוא, בקווים כללים בלבד להעלות את הבעיות והעיקריות, התובעות את פתרונן, הן: השפה, הדת, אסיר-ציון והעלייה.

ה ש פ ה : מי יכול לבוא ולהצביע על איזו מדינה שהיא, שממשלת ברית-המועצות הכירה בה ולא הכירה בשפתה, פרט לישראל, כעם וכמדינה כאחד! באותה שעה שהשפה הרוסית נהנית משיוויון גמור וחופש מלא בישראל (קולנוע, כתבי-עת וספרים על נושאים שונים ברוסית, אף תערוכה על הישגי הספר הסובייטי בססס"ר) ממשכים עדיין שליטי הקרמלין לראות בעברית שפה אנטי-מהפכנית, ומכאן כל חחרמות והאיסורים על לומדיה ומלמדיה בתחומי ברית המועצות. הם אינם מכירים בעובדה, שעברית זוהי שפת המדינה, עמה היא עומדת ביחסים דיפלומטיים ותרבותיים, כי זוהי "שפת האם" אצל תושבי המדינה וכל מי שרוצה לחיות במדינת ישראל ולבוא במגע עם תושביה, לומד את השפה העברית, כולל גם אנשי הצירות הסובייטית בישראל.

זכורני, עת הייתי במאסר כאסיר-ציון, עוד לפני מלחמת העולם השנייה, האשימוני בין היתר גם בזה, שאמרתי, כי "עברית היא השפה האמיתית של העם היהודי". במשך החקירה ניסיתי להתגונן ולהסביר, כי שפה, היא, למעשה, כלי-ביטוי בלבד ורק לפי תוכן הדברים אפשר לשפוט את האדם המדבר בה, אם דבריו "כשרים", או "פסולים". סיימתי את "נאום הסניגוריה" שלי בדוגמא בולטת: "טאלמאן (קומוניסט ידוע בזמנו בגרמניה) היטלר ימ"ש — שניהם מדברים בשפה אחת — גרמנית, האחד למען הקומוניזם, ואילו השני למען הפאשיזם". לאחר "שקלא וטריא" מחק החוקר בפני בעיפרון אדום את הסעיף הזה של כתב-האשמה.

אכן, מה שחוקר בעיר נידחת בצפון רוסיה יכול היה להבין, "חכמי הקרמלין" אינם רוצים עד כה להבין.

על כן, אין לסבול יותר הפלייה כזו, המזכירה לנו את הכלל המביש והנפסד של "הימים ההם" — "קרומה ייברייב" (פרט ליהודים), יש להסביר את האמת הפשוטה לשלטונות הסובייטיים ולעולם כולו, ובכל האמצעים העומדים לרשותנו, כי אין עם אחר בין עמי תבל ואין שפה אחרת במשפחת השפות, אשר רוסיה הסובייטית העמידה במצב זה, בו נתון היהודי בתחומיה, ואם ברצונה של ממשלת ברית המועצות החדשה לגולל ממנה החרפה הזאת ולתקן טעות היסטורית גסה — יש להתחיל מהתרת השפה העברית.

ה ד ת : על פי החוקה הסובייטית קיים חופש הדת בברית המועצות וממנו נהנים גם היהודים, שנשאר להם לפליטה שני "בתים" בלבד: בית כנסת ובית... הקברות. אבל מצב הדתות ותנאי קיומן אינם שווים כלל וכלל. לכנסיה הנוצרית יש בתי-ספר לכמרים בהם מתמחים בני הדור הצעיר, לרשותם ספריות ובהן ספרי לימוד ועיון. בשבילם קיים "בית היוצר" לאותם הצרכים בחיי הדת שלהם, שבלעדיהם ניטל ממנה זכות הקיום. מה שאין כן אצל היהודים. כידוע, הם נשארו ללא ספר ובית-ספר משלהם, ללא "לוח" ו"סידור" לתפילה, בלי רשות להרפיסם בתחומי סס"ר או לקבלם במתנה מאת קרוביהם מחוץ לברית המועצות. ומי שבא וטוען: "בברית המועצות קיים חופש הדת כולל גם דת היהודים", הרי לא יתכן שלתפיל לא יהא מותר ואילו להבין מה מתפללים — יהיה אסור. והרי השפה העברית היא שפת התפילות של העם היהודי באשר הוא שם. ואל יאמרו: "הזיקה לדת ולקנייני הלאום אצל יהודי רוסיה הסובייטית דעכה מזמן, התחסלה מאליה" לא ולא! אם נוצר מצב כזה, הרי זה בא כתוצאה מהתנאים הקשים ביותר להתפתחותה, יותר נכון, בשל חוסר כל התנאים המינימליים הדרושים לכך! משל למה הדבר דומה: לפרי עץ או לעץ השדה, ברצותך לחסלו לאוו דווקא לעקרו מן השורש, די לך לא לספקו, במידה הדרושה, במים, בשמש, לא לטפחו כראוי — והוא יתחסל "מאליו"...

אסירי-ציון: מחובתנו לדרוש בכל תוקף את שיחרורם של אסירי-ציון וגוליה ואיפשוש עלייתם הקרובה לישראל! הישגה דרישה צודקת מזו לאחר שממשלת ברית המועצות הכירה בצורך ההיסטורי של הקמת מדינת ישראל, והראשונה שהכירה בה דה-יורה ודה-פקטו? מה טעם ומהו הצדק בהחזקת יהודים גם כיום במאסר על "עוונם" היחיד, שהם, כביכול, "תמימי-דעה" בשאלה זו עם... ברית המועצות.

ואחרון, אחרון — עלינו לדרוש בעקשנות בלתי-נרתעת ובלתי פוסקת התרת העלייה מרוסיה לישראל!

בתוקף זכותנו ההיסטורית והטבעית ניתנה לנו ההודמנות, לאחר הטבת הגדול של שלישי עמנו, להקים את מדינתנו בארץ-אבותינו. ומי שאמר: תקום מדינת ישראל, עליו גם לומר שיבת העם לישראל, לחיק מולדתו, ולעזור בהגשמת התהליך הזה בכל דבר התלוי בו.

יסוד ושורש בעבר וערב

מאת יוסף יואל ריבלין

א

המזרח ולעומתו המערב, כפי שבאו לידי ביטוי מראשיתם ביהודה מעבר מזה וביוון מעבר מזה, שונים הם האחד מהשני. יותר מכן: זרים לחלוטין הם זה לזה בעצם מהותם, בתכונתם, בארצות חייהם ומחשבתם, החל בתפיסתם את העולם, באמונתם ובמוסרם וכלה בדרך החיים שלהם בין אדם לחברו, בחיי החברה שלהם והמשפחה ואפילו במאכל ומשתה. דוגמה חיה ובהירה בענין זה מופיעה לנגד עינינו בהתנגשות יהודה ויוון בימי החשמונאים, או "הלניסמוס" נגד "אברהמיסמוס", כפי שקרא לה שם שד"ל בשעתו. ולא נקרע אשנב בקיר הסתום, קיר-סיני המבדיל בין השנים, אלא על אדמה נויטרלית, כביכול, על אדמת מצרים, על-ידי פילון האלכסנדרוני. נבשל הזרע שזרע פילון, זרע מורכב מהלניסמוס ואברהמיסמוס, ברבות הימים, בנצרות. סמלי להרכב זה היא ההשקפה הנוצרית החותרת מדעת להפיל את החייץ המפריד בין "הלניסמוס" ל"אברהמיסמוס", בהכרזה גלוי. לא ילידי אברהם בגופם, בחומר, הם צאצאיו, אלא ההולכים באורחותיו). מבקשת היא ליצור אברהמיסמוס אוניברסלי לבני-האדם, ובמידה ידועה אברהמיסמוס מופשט, רוחני שאינו מתאים למעשה לאברהמיסמוס היהודי והערבי, כפי שהתפתח יותר ויותר. האברהמיסמוס היהודי-ערבי מוחשי וכוון במעשי יום יום. מופשטיות זו, הנודעה מאז ומעולם ל"הלניסמוס", ליוון, לרומא ואף לכל העולם הנוצרי הבלתי-שמי, זר הוא למזרח. ואין כל הבדל בזה בין העברי ובין הערבי, בין היהודי ההולך לאורה של תורת משה ובין המוסלמי ההולך אחרי הקראן של מחמד. ואכן ביסודו של דבר, קיבלה תורתו של פאולוס צורה שלה, הצורה הידועה לנצרות, שעם כל השפעתה מן המזרח ויניקתה מן היהדות, עם כל התיימרותה להיות מוצאה מ"אברהם", נשאר חייץ בינה ובין היהדות והאיסלאם גם יחד, חייץ בתפיסתה את אחדות-האל לפי דרכה, ואין צריך לומר בתכונתה ואופייה, באורח-חייהם של המחזיקים בה בכל שטחי-החיים עד ליחסי חברה ומשפחה, ואפילו במה שנוגע למאכל ומשתה. המזרח הצרוף בתכונתו המזרחית לא יכול איפוא בהשפעת יוון להיפך למערב, כשם שהמערב הצרוף בתכונתו לא יכול היה לקבל את היהדות או את האיסלאם.

ב

ואכן פרשה מעניינת הראויה למחקר היא פרשת היסוד השמי, כפי שהוא מופיע גם בשבט העברי קודם "מתן תורה" ובדומה לו גם בשבט הערבי לפני "הורדת הקראן" למחמד. רבה היתה השפעת היהדות על האיסלאם מתוך זה ששתי

הדתות מהלכות מן המקור המשותף לשניהם. ובה בשעה שהמגע בין יוון ורומא ובין ישראל בא בעיקרו של דבר על-ידי הדת הנוצרית, מתוך מחשבה והגיון ומתוך רגשות מופשטים, הנה הקירבה הטבעית שבין העם העברי והעם הערבי קדמה באלפי שנים לקירבה הדתית שהתרחבה אחרי כן גם מתוך מחשבה והגיון עם קום האיסלאם. קרובים הם שני השבטים, העברי והערבי, מלכתחילה, והאיסלאם רק המשיך באפן טבעי לטפח את אותו ההוואי, אותה המציאות שהיתה רווחת וקיימת בערבי גם קודם לכן.

וקודם לכל דבר יש לעיין במוצא המשותף של השבט העברי והשבט הערבי. מוחמד בשעתו הדגיש באופן מיוחד את מוצאו מישמעאל ובכך מאברהם אביו. אפשר מאד ששבטי היהודים בערב, החל מעצם תקופת הבית השני והמשך אחרי חורבנו, וכן שבטים ערביים שהתגירו, היו הראשונים — הרבה לפני מוחמד — לייחס את הערבים על ישמעאל. על-כל-פנים מקור קדום על יחס ערבי לישמעאל אין לנו, אם כי אין ספק ששבטים ערבים היו מצאצאיו. בדיוק היסטורי אין הדבר ברור מי היו, ומי מהשבטים נותרו מהם. מסורת ערבית — מאוחרת יותר — ייחסה את ערביי הדרום בתימן על יקטן בן פלג בן עבר¹. בתנ"ך במקומות שונים מוצאים אנו בכלליות ישמעאלים², ערבים³, והגרים⁴ — הגרים כנראה מיוחסים להגר — מלבד שמות שבטים שונים כקדר, שלפי התורה הם בני ישמעאל⁵.

ואולם עצם יחס זה שייחסו יהודים את הערבים על ישמעאל, מראה על היחס החיובי והקשר הנפשי שהיה בין ערבים ליהודים בכל שדרות הדורות. הרי לשום איש ועם, אף לאלה שהם מצאצאי אברהם ויצחק, אין אתה מוצא יחס חיובי בתורה, ואף גם במסורת היהודית, ובמדרשים שלאחר כך, כפי שאתה מוצא היחס לישמעאל ולבניו אחריו. יצויין שעצם השמות "ישמעאל" מצד זה ו"ישראל" מצד זה, שמות תיאוסופיים הם בצירוף השם אל וברכתו. שניהם נקבעו כמעט בתנאים דומים כל אחד בשעתו על ידי מלאך שנשלח משמים וברכתו⁶. ויצויין אף זה שבשם ישמעאל נקראו אנשים חשובים מישראל בתקופת התנ"ך זמן הבית הראשון⁷ ואף בתקופת הבית השני⁸. יחס התורה לישמעאל הוא חיובי מלכתחילה לחלוטין. עוד לפני היוולדו מובטחת הגר, שורעה — ההגרים הנזכרים בתנ"ך אף הם כפי שראינו — על ידי מלאך: "הרבה ארבה את זרעך ולא יספר מרוב" (בראשית טז, י). אהבת אברהם לישמעאל בנו נראית ברור מתפילתו: "לו ישמעאל יחיה לפניך", וזאת בשעה שהוא מתבשר בהולדת יצחק (שם, יז, יח). יחס זה של אברהם לישמעאל בא לידי הבעה בשעת קינאת שרה בבנה של הגר ובצרות-עינה בו: "וירע הדבר בעיני אברהם על אודות בנו" (שם, יא, יא), והוא מובטח מאת אלהים: "וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא" (שם, יג). בשעת סכנה של מוות מצימאון אומר המלאך להגר: "כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם" (שם, יז); "קומי שאי את הנער והחזיקי ירך בו כי לגוי גדול אשימנו"⁹.

כבר הזכרנו הקשר שנוצר על-ידי ישמעאל לאברהם אביו בין הערבים. העמיק אותו הקראן והרחיב אותו מוחמד ואחריו המסורת המוסלמית. באיסלאם

כמו ביהדות, נחשב אברהם לראשון שהכיר את בוראו סיפור הכרת אברהם את בוראו בא מפורש בקראן כמו במדרש. «אברהם אהבו» של אלהים לפי התנ"ך¹¹ הוא גם אהוב אללה בקראן: «ויאמץ לו אללה את אברהם לאהוב»¹² ואהוב. ויש לומר שגם מבקשי-אלהים בערבים לפני מחמד, כגון זיד בן עמרו, כבר מצרפים — כמחמד אחר-כך — את אברהם בהטיפו לאמונה באל אחד. הוא קורא: «אעבוד לאלהי אברהם»¹³. אמייה בן אלסלת מטיף לאמונה ונזירות, בתקופה שלפני האסלאם, מרבה לספר בשבח אברהם וישמעאל¹⁴.

הפרשה העוסקת באישיותם של ישמעאל ואברהם חשובה ומכריעה בכמה מקרים ביחס בין הערבי והיהודי.

ג

עניין מיוחד של קירבה בין הערבי והעברי מוצאים אנו בלשון, בדרכי הבעה ואחר-כך בספרות, בכל סוגי השירה הערבית הקדומה והשירה העברית. אותם המושגים הראשונים לשפה, שמות בני המשפחה הקרובים ביותר אחד הם בעברית ובערבית עד להפליא¹⁵. כמו כן שמות האיברים שבגוף האדם¹⁶, המאכלים והפירות המצויים ביותר¹⁷, פעולות שונות הרגילות ביותר¹⁸, זמנים¹⁹, צבא העולם הבולט ביותר²⁰ ולבסוף שמות הגוף, וכן שמות המספרים מיחידות ועשרות ומאות ועד לאלפים וריבואות משותפים לשתי השפות. ויש לומר שתפיסה שמית זו בשטח המספרים ראוייה לשימת-לב, אות היא להתפתחות קדומה. קביעת מספרים של שבט נחשבת לאות לדרגת השכלתו ורוחב השכלתו. גם שמות הזמנים משעה ועד יום ולילה ושנה דומים הם בשתי השפות הללו. קל הוא לערבי לרכוש מאות אחדות של מלים בעברית — וברובן רק בשינוי ההברה העברית מזו של הערבית, לשונו הוא. והוא-הדין לעברי מתוך הלשון הערבית.

מחקר רב ממדים הוא השוואת הדקדוק העברי לערבי. אותן צורות הפעל, הזמנים והגזרות שלפיהן מחולק הפועל העברי. אותן אותיות תהימוץ ואית"ן. בסוף השורש ובראשו. והוא-הדין בכינוי הקניין והשייכות. במלות היחס — אל, על, בין, תחת מן — וכן באותיות בכל"ם. הנקלה היא לרשום טבלה כפולה עם השינויים בדקדוק, בין הערבי לעברי. גם צורות הזכר והנקבה — ה' ות' לנקבה — וכן משקלי השמות השונים — קירבה רבה בהן בשתי השפות. הקירבה, לכשיצביעו עליה, תמצא הרבה יותר רבה ממה שאפשר כבר לראות גם מתוך התבוננות שטחית.

גם למן הזמן שהגיעו העברי והערבי לידי ביטוי ספרותי קרובים הם מאד זה לזה. העוקב אחרי השירה הערבית הקדומה ביותר, כפי שהגיעה לידנו, ומשווה אותה לשירה העברית הקדומה ביותר, ימצא בשתייהן קווים יסודיים משותפים בעצם העניינים המעניינים אותם, בסוגי השירה, בדרכי המחשבה וההרגשה והדמיון, וכמו כן בדרךי הבעה: «במצוא הנוסעים — הערבים — העייפים והצמאים באר ושתי מימיו ורחצו בהם, אפשר היה שישאו קולם יחד תחת הנהגתו, של מנהיגם הכאהן והשאער, מנחשי שתומות ומשוררים, ושרו כאשר שר ישראל „עלו באר ענו לה”»²¹.

ואכן מתוך עשרת השערים שמנו חכמים ערבים בשירה הערבית הקדומה²², בולטים לא פחות מאשר בשירה הערבית גם בשירה העברית הקדומה, שישה סוגים, וגם האחרים לא נכחדו עקבותם לגמרי. שער העוז (אלחמאסה בערבית), שירי מלחמה וגבורה, שער התהילה וכלול בו הרבה התפארות המשורר בו בעצמו או בשבטו, שער הלעג לאויב הבא על פי רוב יחד עם תהילה והתפארות, או קינה מספרת בשבח מת. מאידך, צמודות הן ההתפארות והתהילה להיתול וללעג למתנגד ולאויב, בבחינת מתכבד בקלון חברו, ובהבלטת הניגוד בין התפארת והקלון. בפסוק „אויביו ילבשו בושת ועליו יציץ נורו“, הגדרה מדוייקת למהלך־רוח זה: אין נורו שלם עד שלא ילבשו אויביו בושת. קווים טיפוסיים אלה אנו מוצאים בצורה ברורה בתנ"ך וגם בשירה הערבית העתיקה שלפני הקראן, ונשתמרו גם בשירה העברית המאוחרת ביותר ואף בקראן. דוגמאות נמצאות למכביר. דוגמה לכך היא „שירת למך לנשיו“ (בראשית ד, כג־כד) שירת גבורה והתפארות, או פסוק „עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל“ (שופטים ה, ז). קווים אלה לא נשתנו אחרי תקופת מתן־תורה אצל העברים ולא באיסלאם עם הקראן. נשמרה למשל שירת הלעג מצד יהודי אלמדינה למוחמד ולעגו הוא ליהודים לפני הילחמו בהם²³). כל מלחמה בין שבטים או בין אישים פותחת בהתפארות או בתהילה לשבט או לאיש ולעג לאויבם. כך הוא הוויכוח בין דוד וגלית (שמואל א, יז, מב־מח). קו משותף בשירה זו הוא צירוף התהילה לכח והעז עד לאכזריות — מצד אחד, ונדיבות ואצילות עד לידי ויתור מצד שני. שני הפכים אלה באים לעתים מצורפים אפילו בתיאור הנהגת אלהים את העולם הן בתנ"ך והן בקראן אחריו. דוגמה של כפילות זו בשירה הערבית היא בתהילה לגבור שהוא נדיב „גשם עננים שוטף בעת יתן מתותיו, ובעת אשר יזנק (לקרב) ליש זועם“; „ולו שני טעמים דבש ומרה, ואת שני הטעמים יחד יטעם הכל“²⁴). ברור שבתנ"ך כמו בקראן מקבלים החסד והפורענות מובן מוסרי, ואולם הצורה היא עברית־ערבית עתיקה וקדומה. לועגת היא השירה הערבית לאלה אשר „יגמלו את עשק העושק בסליחה, ואת רעת פועלי רעה בטובה“²⁵). נדיבות הגיבור, הכל־יכול לפי האידיאל הערבי, שאינו זקוק למי שהוא מאחר שעולם ומלואו הם שלו, מובע בשירה הערבית: „גיבור בגיבורים בקרב אויב אלי, ובעת תשלחנה ידיים לשלל, לצידה לא אעט כעוט הנבל“²⁶); „ולך יגיד כל אשר ראה המערכה, כי אני אזנק אל קרב, וארחק בעת יחלקו שלל“²⁷).

הערבי ימצא דוגמאות לאין קץ בתנ"ך גם בתיאורי אלהי ישראל, כשרעיון זה מקבל בו צורה מוסרית ודתית גבוהה²⁸). ואולם גם דוגמה פשוטה היא דברי אברהם אל מלך סדום: „הרימותי ידי אל ה' וכו' אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקה מכל אשר לך ולא תאמר אני העשרתי את אברהם“. נדיבותו — בוואריאציה דתית במקצת — היא פיורונו למלכי צדק מלך שלם „בהן לאל עליון“, שהוא „נותן לו מעשר מכל“ (בראשית יד, כב־כג).

בשירת האהבה הערבית ישנן מקבילות מפליאות בין השירה הערבית העתיקה והשירה העברית הקדומה. במעלקה²⁹ של אמרא־אלקיס, הגדול בשבעת

המשוררים הערבים הגדולים ביותר¹⁰). הננו מוצאים פרק המזכיר במלואו לא רק את רוח "שיר־השירים" אשר לשלמה אלא תמונות ממש, כאילו יצאו ממשורר אחד. בשירה הערבית הזאת הנערה מתפנקת, כאילו אומרת לעוזב את אהובה. הוא מבקש ממנה "לפרוש ממנו — אם נחרצה זאת מאתה — בחן": "הטרם תדעי כי אהבתך תמיתני" (שם) "כי עזה כמות אהבה קשה כשאל קנאה" (שיר השירים, ח, ו). האהובה "יפה כחמה ועם זה איומה כנדגלות" — מעוררת אימה כגדוד מלחמה והוא מתחנן: "הסבי עיניך מנגדי שהם הרהיבוני" — מרעישות ומזועזעות ומפחידות אותו. הערבי: "את כל אשר תצווי הלב יעשה". העברי: "אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבוא לו".

תמונה שלמה היא פגישתו עם אהובתו שהוא מוציא אותה מחוץ למחנה של השבט ומתעלס בה. האהב מידפק בלילה על דלת האהובה, וכבר פשטה שמלותיה לישון. ממש תמונה כזו נמצאת בשיר־השירים (ה, ב־ד) בפיתוח הרבה רחב של דברי האהב. הפרט "פשטתי את כותנתי" בשיר השירים נמצא גם בערבי בצורה אחרת: "מצפה ליד המסך רק כותנתה לעורה". בשיר השירים האהב "חמק עבר" והאהובה מחפשת אותו; בשיר הערבי היא יוצאת אליו. "השומרים" בשיר השירים ה"סובבים בעיר" נמצאים גם כאן¹¹). בשיר־השירים תמונה שנייה — בפרק ג' — כשהאהובה קמה לכתחילה לחפש את אהובה. על כל פנים גם בשני השירים באה פגישת האהבים אחרי זה. בשיר השירים כל הרומן במקום ישוב פורה ופורת, מלא בשמים ויין הרקת. בשיר הערבי הרומן בערבה. גם תיאור הבגדים בשיר השירים והתכשיטים נעדר בשיר הערבי. ואולם בפרטים שונים יש למצוא דמיון ביניהם: בשיר השירים היא אומרת "אחזתי ולא ארפנו"; בשיר הערבי הוא אומר: "נהגתיה ואלך". בשיר השירים היא מביאה אותו "אל בית אמה ואל חדר הורתה", או הוא מביאה "אל בית היין"; בערבי הם עוברים "מגרש השבט ומוצאים מחסה בעמק עטור תללים וגבעות". תיאור מקביל הוא אולי "חגוי הסלע בסתר המדרגה", כשהאהב מתחנן "הראיני את מראיך השמיעיני את קולך". דמיון בתמונות הוא "השיער השחור כעורב" של האהב בשיר השירים לעומת "השיער השחור כפחם" של האהובה בשיר הערבי. בשיר השירים שער האהובה גם בדמות אחרת: "כעדר העזים שגלשו מהר הגלעד". בשיר השירים האהובה אומרת "שמאלו תחת ראשי וימינו תחבקני". בערבי האהב אומר: "משכתי ראשה בידי אל ראשי ותט אלי מתניה הקצועות". "מתניה הקצועות" מקביל ל"חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן". התמר נזכר בשיר השירים בקומה: "קומתך דמתה לתמר"; בשיר הערבי נאמר בזה: "דקת הגיזרה לא כרסנית". ואולם "ענפי התמר העבות" באים בשיר הערבי לתיאור השיער, ויש מקום לחשוב אם אין "השיער העבות" מעין "השיער כעדר העזים", שיער האהובה בשיר השירים. הערבי: "משקה הצלול מי מעין לא חולל"; שיר השירים. "אשקך מיין הרקח מעיסרמוני", ויותר מכן: "מעין גנים, באר מים חיים ונוזלים מן לבנון", או גם "גל נעול מעין חתום". "בסתר המדרגה", "ואולי גם בחגוי הסלע", בשיר השירים, מזכיר "העמק עטור תללים וגבעות" בשירה הערבית. הבדל יסודי הוא, כפי שאמרנו, שבערבי המשורר חזר אחרי אהובתו יותר משהיא אחריו בשיר

השירים; ועושר התפנוקים והחיים בשיר השירים חסרים לחלוטין בשיר הערבי, ואולם אין ספק שביסודם נובעים שני השירים ממקור אחד. מפתיע ממש הוא מציאות שיר ערבי בתהילת האשה שיש בו משירת „אשת חיל“ שבספר משלי, ומפליא הוא שהמחבר המעריך את אשתו כאן באשר ליופיה המוסרי, הוא המשורר הערבי הפראי עד כדי כך שגם בני שבטו גרשוהו מתוכם, כשאיימו עליהם איביהם מכל צד בבקשם נקם על כל הדם אשר שפך“²⁵). דוגמת מה שנהגו שבטי יהודה ודן בשמשון. המשורר שנפרא מוצא לו „מבלעדיהם קרובים: זאב שוקד ונמר חלק ורעמת צבוע שעיר“. ו„שלשה רעים לו: לב לא ידע פחד, וחרב חדה מרוטה וקשת דרוכה רחבה... בהחליק החץ מעליה תאנח כהאנח שכולה, תבך ותילילי“. קולעים הם דברי ניקולסון האומר: „התמונה היותר חביבה של הנשיות שהשאירה ערב עובדת-האלילים רשומה באותה יד שנתנה לנו ב„לאמייה“ שאין דומה לה, את האידיאל היותר געלה של רוח גבורה, עוז וכוח“²⁶). אשת החיל במשלי: „בטח בה לב בעלה“, „בעלה ויהללה“, „גמלתהו טוב ולא רע כל ימי חייה“ (משלי, לד, יא, כח, יב); „אמימה“ שמה של האשה בשירת שנפרא היא צנועה“²⁷): „ישאר נקי מכל דופי ביתה“; „לא ידאג אישה לשמה, בעת היוכר הנשים טהרה ותיכבד“; „בשובו לעת ערב ימצא קורת רוח במשכנות אושר, לא ישאל איפה היתה“; „תלין רחוקה משינה“ — כל אלה בשירה הערבית לעומת „לא יכבה בלילה גרה“; „ותקם בעוד לילה“ (משלי לא, יח, טו). „תתן ארוחתה לשכנותיה בעת מעטו המתנות“ שבשירה הערבית, לעומת „כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון“. ואף „ותתן טרף לביתה וחוק לנערותיה“ במשלי.

ההבדל בין „אשת חיל“ במשלי ל„אמימה“ הערבית היא רק בשפע הטוב הרב שבאשת חיל, בחריצות האשה העברית במלאכה ומסחר. מקביל הוא לשינוי שמצאנו בין חיי הרווחה ש„שיר השירים“, העשיר בתיאוריו המרהיבים, לבין ה„מעלקה“ של אמרא-אלקיס. נראה הדבר ששיר השירים ואשת חיל חוברו אחרי שכבר יצא העברי מן החיים הפרימיטיביים והגיע לישוב מפותח, בעת אשר השירים הערביים — אם כי זמנם הרבה יותר מאוחר, לפחות באלף שנים — נוצרו בחיים פרימיטיביים של נודדים. ואולם ביסודו של דבר שקוף-ברור גם העברי וגם הערבי בהערכתם הערכה אחת את האהבה מצד אחד ואת „אשת חיל“ מצד שני. ויש לומר שטעות היא לחשוב שהאשה היתה במצב שפל אצל העברים והערבים. האמהות שלנו, וגם חוה האשה הראשונה אצל העברים, מוצאות להן מקבילות גם בספרות הערבית“²⁸). יצוין ההבדל בתקופה שבין שני השירים, שבה בשעה ששירת שנפרא חותמת: „דקה גיזרתה ומלאה, קומתה נאה ושלמה ואילו נהפך אדם על-ידי יופי לגין (= שידה — סמל היופי) נהפכה לגין“ — חותם המשורר במשלי ב„שקר חזן והבל היופי“, אם כי גם הערבי כאן מתכוון להעלות את הצד המוסרי על הצד החיצוני והגופני.

ד

קו מיוחד משותף בין העברי הקדמון והערבי הוא עניין תפיסתו את אלהים. שמות לאלוהיות — גם שמות של אלילים ועובדיהם — הננו מוצאים

בתנ"ך ליד השם "אלוה", או גם השם ברבים, המציין גם "אלוהי העמים אלילים" (דבה"י א. טו, כו): "אלקים אחרים" (שמות כ. ג). הוספת ה"א הידיעה מציינת את האלוקים האחד והיחיד. בכמה מקומות באה הכרזה והודעה שהו"יה — שם אלהי ישראל שבו נודע למשה⁹⁸) — הוא "האלהים" בה"א הידיעה. ענין זה נמצא גם מפורש בספר דברים: "הויה הוא האלהים"⁹⁹). הגדול, היחיד, וכן הוא מצוי תמיד בתנ"ך. לראשונה בא בתנ"ך הכינוי "האלהים" בפסוק "ויתהלך חנוך את האלהים" (בראשית ה. כב). אחריו אצל נח (שם ו. ט), וכך הוא נזכר אצל אברהם (שם יז, יח ועוד הרבה). יצחק משתמש בשם "האלהים" בברכתו את יעקב (שם כו, כח). ויעקב מדבר על "האלהים אשר התהלכו אבותי לפניו"¹⁰⁰). במעמד הר סיני הוא נקרא "האלהים" (שמות יט, בכמה פסוקים). "בית-האלהים"¹⁰¹). "תורת-האלהים" (נחמ' ח. ח), "ארון האלהים" (לדוגמה: שמואל א. ז. יח), "משה איש האלהים" (עזרא ג. ב; תהלים צ. א), או "עבד האלהים" (נחמ' י. ל), וכן יהושע "איש-האלהים", אב לכולם — לכל הפסוקים האלה — הוא כשאלוהו מכריז בהר הכרמל וקבוע כי "הו"יה הוא האלהים" (מלכים א' יח. לו, לט). בספרי הכתובים קהלת, דניאל ועזרא בא הרבה "האלהים" במובן הנעלה והשליט והיחיד (לדוגמה: הו"יה האלהים הגדול, נחמ' ח. ו). ההגדרה באה ברור בפסוק "שמע" הו"יה אלהינו הו"יה אחד" (דברים ז. ד).

וממש כמו "האלהים" בה"א הידיעה בעברית שימש השם "אלה" עם "אל" הידיעה בערבית — א ל ל ה, לציין את העומד בראש כל האלהים — אלילי השבטים — שמוחמד קיבל את שמו מן הערבים עובדי-האלילים וקבע אותו ל"אלהים" היחיד האמיתי, ממש כפי שהוא בישראל. הערבים עובדי האלילים האמינו באופן מטושטש ב"אלהים נעלה" (ניקלסון, שם 113). מלבדו היה לשבטים שונים, לכל שבט אליל מיוחד הקשור עמו, אליל "שהתענג על הערצה רבה בשעה שהמשיך להביא ברכה וטובה לעובדיו" (שם). אך א ל ל ה היה כללי ועמד למעלה מכל שבט¹⁰²). והיה לכאורה בעל האלוהות לכל הערבים אובדי האלילים (שם). א ל ל ה זה הוא "אלהי-הבית" — בית — הכעבה — האבן-השחורה במכה, שאליו עולים לרגל בחג. מלבד האלילים הפרטיים של השבטים היו ידועות שלש בנות א ל ל ה: אלא, מנאת ואלעזה בכל רחבי ארצות ערב שתיווכן מתקבל לרצון לפני א ל ל ה. יש כאן מעין "שרים" — שר יוח, שר פרס ומיכאל שר ישראל¹⁰³). על כל פנים האלהים, או א ל ל ה הקדום, היה ידוע אצל הערבים לפני מתן תורה ובין הערבים לפני האיסלאם, והוא שקיבל את החותמת המופלגה של האחדות והיחידות והכלי-כולת אצל שני השבטים, כל אחד בשעתו. אצל הערבים תחילה ובאיסלאם על-ידי מוחמד והקראן.

ויצוין משהו בענין תפילה. למעשה אין הערבי נלהב לערוך תפילה¹⁰⁴). התפילה בעצם קיבל האיסלאם מן היהדות ובמידת מה גם מהנצרות¹⁰⁵). ואולם תפילה אחת שנשמרה ביהדות עד היום, והידועה במיוחד בתפילות של הערבים, עובדי האלילים היא התפילה לגשם שנערכה בערב, ביחוד בשנות עצירת גשמים, בעסק גדול וברחובות כשראש השבט צועד בראש¹⁰⁶). מלבד מה שאנו מוצאים פרטים על תפילות כאלה בתנ"ך, הנה במסכת תענית מוצאים גם פרטים

דומים בתפילות ברחובות. ויצויין שמחת בית-השואבה בסוכות⁶⁰), ותפילות גשם בסוכות שמקורן קדום, והגן מתקיימות עד היום. בדרך כלל נותר עוד מקום לחוקרים לקבוע בדיוק את כל מנהגי הפולחן הקדומים ביותר שנתקיימו אצל הערבים והדומים למנהגי העברים. הרי המושג „קרא בשם ה'“ בעברית⁶¹), הנמצא גם במונח „להזכיר שמו“⁶²), שלמעשה גם „הלל“ בעברית הוא לקרוא בשם ה' „הללויה הללו את שם ה'“. נמצא גם בערבית בפעל ובשם מזכר ושם בפיעל מהלל (תהליל⁶³), ואף „קרא“ נמצא בתרגום ערבי „דעא“⁶⁴). שניהם מושגים לתפילה, או גם לברכה למישהוא בצירוף „קרא לו אל אלהים“, או לקללה: „קרא עליו אלהים“. וכן „דעא ל...“ ו„דעא על“.

ה

בין המיצוות שלפני מתן-תורה ידועה במיוחד מצוות מילה, שעליה נצטווה אברהם למול את עצמו ואת כל ילידי ביתו ומיקנת כספו (בראשית יז, יג, יב). קיום מיצווה זו על-ידי אברהם נזכר במיוחד בהימולו הוא ואתו יחד בנו ישמעאל. אחר-כך נזכרת מפורש מילת יצחק. מיצווה זו מצווים עליה כל ישראל בתורת משה. בקראן אין זכר למיצוות מילה, ואולם מקיימים היו הערבים אותה לפני האיסלאם, ואף נחשבה כמיצווה גם באיסלאם, אם כי לא דווקא לשמונת ימים, כפי שהיא בזמנה אצל ישראל, וכבר עמדו על זה חכמי הדת המוסלמית, שאף-על-פי שלא נזכרה בקראן, מיצווה היא עוד מקודם למתן הקראן וחייבים בה עד היום. מיצוות כאלה מונח מיוחד להן באיסלאם: „פיטרה“, היינו: „מתוך תכונה ומידה טבעית“, מטבע הבריאה, מבטן ומלידה, מפטר רחם⁶⁵). הרי כאן לפנינו דוגמה ברורה של מיצווה, שהיא מעצם טבע ברייתו של הערבי והעברי; שמקיימים אותה שניהם גם יחד עד היום הזה.

ענין מיוחד שאנו מוצאים אותו גם אצל הערבים כמו אצל היהודים, הוא עיבור השנה, היינו הוספת חודש שלרשה עשר על שנים-עשר חדשי השנה לעתים קבועות. ויש לומר שהערבים לפני האיסלאם חגגו גם שני מועדים, מועד בראשית האביב ומועד בראשית הסתיו⁶⁶). לפי המסורת היהודית הנהיג עיבור השנים בישראל שלמה המלך⁶⁷). מצב העיבור קשור בחודש האביב, שלפי שנת-ירה של שנים-עשר חודש הוא משנה זמנו בכל שלוש שנים בערך ועובר בשלושים ושלוש שנים כערך את כל שנת-השמש באופן שיכול לחול גם בעצם החורף גם בעצם הקיץ. הערבים כינו את העיבור ניטא. לדעתי מובנו „נשה“ ממקומו ועבר לזמן אחר⁶⁸). על עיבור השנה היו לפני האיסלאם מודיעים בעלי סמכות מיוחדת — בזמן החג. מוחמד ביטל אותו. „מספר החדשים לפני אל ל ל ה — קבע — הם שנים עשר ביום ברוא אל ל ה שמים וארץ“. מוחמד בבטלו את חודש העיבור מדבר על העיבור: „תוספת כפירה“: „נתעים בו הכופרים“ בחללם בזה את חודש (החג במועדו⁶⁹) מתוך דברו על „כפירה“ ו„כופרים“ יש לראות שהוא רואה אותו כנותן עובדי אלילים ולא מנהג שנשאל מן היהודים. כשהוא מדבר על ענין יהודי שאינו מקבל הוא מנמק שחוקים כשכת ומאכלות אסורות הוטלו רק על היהודים כעונש⁷⁰).

עצם העלייה לרגל והטכסים הקשורים בו — הם חג אביב וחג סתיו שהזכרנו לעיל משותפים לעברי ולעברי מקידמת דנא. המונח „חג“ במובן עלייה לרגל הפועל „לחוג“ משותף מימים קדמונים לשתי השפות. ואולם גם מנהגים שונים משותפים להם. „הטואף“, עניין ההקפות שהיו במכה מסביב לאבן הכעבה⁶⁶), היו מקובלות גם בישראל ונוהגות עד היום הזה בחג הסוכות ובשמחת-תורה. המושג „עצרת“ ב„בית אלהים“, היא ממנהגי החג „עכף“ — אצל הערבים ונתקבל גם באיסלאם⁶⁷).

על קירבה טבעית פנימית עמוקה בין העברי הקדמון והעברי הקדמון מוכירה במיוחד זיקתם למאכלים מיוחדים שהם ניוונים מהם, ויותר מכן, שהם פורשים ומתנזרים מהם, עד כדי לאסור אכילתם. אמנם בהמשך ההתפתחות אין לערבים חוקי מאכלות אסורות במידה כזו שאנו מוצאים בהלכה היהודית. מוחמד מעיר על כך שאיסורי מאכלים הוטלו על היהודים, בתורת עונש⁶⁸) או כאיסור שיעקב אסר על עצמו, כפי שזוכר גם בתורה, ואולם בה בשעה שהנצרות מראשיתה ביטלה את כל איסורי המאכלות של היהודים, בקבעה שלא בניכנס אל הפה יש להיזהר אלא ביוצא מן הפה, נשאר גם באיסלאם איסור אכילת דם, חזיר ונבילה, איסורים שהיו נהגים אצל הערבים גם לפני האיסלאם, ולא הוסיף עליהם מוחמד אלא בשר של תקרובת לעבודה זרה⁶⁹). יצוין שברכה על השחיטה נהוגה גם בין המוסלמים עד היום הזה, אם כי יסודה מוסלמית ולא ערבית קדומה. וכן הננו מוצאים אצל הערבי והעברי מצוות דומות בענין טומאה וטהרה. הפעל „טהר“ משותף מקדמת דנא גם לערבי הקדמון. הערבי ראה גם הוא את המצורע כטמא, והורחק גם מהמחנה⁷⁰). אולם יותר מכן שמרו טומאת הנידה, הנשים בנידתן אסורות היה לקרב אל האלילים ולנגוע בהם. נידות לא נטלו חלק בחגים ובקרבת. הפועל „טמא“ „טמת“ משמש בערבית העתיקה שלפני האיסלאם רק לטומאת נשים. במקומות ערבים שונים היו קובעים לנידה אוהל מיוחד מחוץ למחנה. ויותר מכן אנו מוצאים גם מנהג ההיטהרות אחרי וסת אצל הערבים⁷¹). למותר הוא להביא מראי מקומות לכל אלה אצל העברי הקדמון, כפי שנקבעו בתורה. ברור הוא, שגם מוחמד והאיסלאם קיימו וקיבלו עליהם איסורי מאכלים וטומאה, בשעה שלעולם המערבי והנוצרי היו זרים לחלוטין.

1

מן המפורסמות הוא קירבת הערבי והעברי זה לזה ביחסם לשבט, למשפחה ואף גם במנהגי נישואין וגירושין. הדת, גם בתנ"ך גם בקראן, ביקשה כמידה ידועה לשים רסן בהפלגת גאולת גואלים לבן שיבטם ומשפחתם, ואולם במסגרת הדת נתנו גם המחוקק העברי גם זה של האיסלאם סיפוק לאותה הרגשה לבן-שבט ומשפחה, שהיא טבועה בעצם תכונתם של העברי והערבי.

רחבה היריעה בשטח זה, וכדאי הוא להרחיב את המחקר בו. כאן נתפוס דוגמאות שונות כדי לתת תמונה על הדמיון הרב שבין השנים בעניינים אלה. ראשונה — על היחס לבן-השבט גם כשהוא אינו הגון ביותר, ובפרט כשאיי-הגינותו באה לידי מעשים לא טובים מחוץ למסגרת השבט. יחס הפרט לשבטו מובע בשיר של משורר ערבי. המשורר מוכן לתעות בתעות שבטו: „האם

לא מגויה אנכי, אם תתעה גויה (שם שבט) ותעיתי, ואם תושיר דרך והישרתי גם אני דרך". השבט מצידו צריך לסבול רעה מבן־שבטו עד כמה שאפשר בלי לאחוז אמצעים נגדו⁶²). שנפרא מאוד, משורר ממדריגה ראשונה שהיה גם שודד מופקר, מגיע ברוע מעלליו לידי כך, שבני שבטו מגרשים אותו מתוכם, כשאוֹיְבֵיהֶם מכל צד מאיימים עליהם לנקום בהם על כל הדם אשר שפך. ואולם שנפרא הערבי אינו משלים עם יחס קרוביו אליו, ומבקש „מבלעדיהם קרובים: זאב, נמר וצבוע המה חבר סוד רעו לא יגלה, ולא יעזוב פושע באשר פעל". סיפור מעין זה הוא יחס אנשים משבט יהודה לשמשון הגבור כשהפלשתים מאיימים להרע להם בגלל מעשי שמשון. שמשון מבקש מבני יהודה שלא להביא אותו לידי תסבוכת עם בני השבטים שהוא קרוב להם, שאינו רוצה להרע להם: „השבועו לי פן תפגעו בי אתם". עם הפלשתים יגמור חשבוננו בעצמו. הוא גם טוען: „כאשר עשו לי כן עשיתי להם". בני שבטו מסכימים עמו: „אסור נאסרך ונתנוך בידם והמת לא נמיתך". בטוח הוא בגבורתו שיוכל לעמוד כנגד הפלשתים והוא אמנם עומד עד שהוא נופל בידם בבגידת אשה — דלילה. יזכר הפסוק בתהלים „לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרובו"⁶³). גם בקראן הם נקראים „דִּי־אלקורבה" = בעלי הקירבה⁶⁴). „ידידות הקרובים", היא זאת, שאותה מבקש מוחמד מקרוביו בעד הזהרתו אותם מפני יום־הדין, „ידידות־הקרובים" ולא שכר. כאן לפנינו מושג ערבי קדום, ואם כי בהרבה מעמיד מוחמד את הדת מעל ליחסי קירבה, הרי בתקופתו הראשונה במכה, הוא מתיר לגואל הדם לגאול את דמי קרובים על־ידי רציחת רוצחיהם. הוא רק דורש לבלתי הגוים בזה. הפסוק 35 בשורה 17 בקראן, מתקופת מכה, מביע ההשקפה הערבית בדבר חובת גואל הדם. ממש כך באות הגבלות בתורה (במדבר לה ט"לד). כשם שבתורה מצורף אהרן „אחיו" למשה: „ואהרן אחיך יהיה נביאך" (שמות ז, א"ב), כך בקראן מתפלל משה: „וישים לי משנה ממשפחתי"⁶⁵)... „אלהים אשר יצר את האדם מבשר וישת לו יחס הבא מתוך קירבת דם (גיסב) ויחס הבא מתוך התחתנות" (סורה כה, פסוק 56). דיון בזכויות קירבת משפחה אנו מוצאים בנת, שלפי הקראן היה לו בן רביעי חוטא, שלא נצל מן המבול. נח טוען: „הרי בני ממשפחתי", ואולם אל ל ה עונה: „אין הוא ממשפחתך, כי איננו עושה הישר". נח מקבל דינו של אלה⁶⁶) גם אברהם מתפלל: „אלהי סלח לי ולשני הורי" (אביו ואמו — סורה יד, פסוק 42). אלהים אינו שולל דבריו כפי שמצאנו אצל נח. יתר על־כן, כשהוכיח אביו את אברהם ואיים עליו להרגו, אברהם אומר: „שלום עליך, אתפלל אל אלהי כי יסלח לך, כי נושא הוא את פני" (שם, פסוק 43). אפשר שיש כאן הבדל בין בן המזכה אביו ובין אב שאינו מוכה בנו, כפי שנאמר גם בתלמוד⁶⁷). עניין זה בכללו מזכיר פסוק בתורה המתייחס לבני לוי אחרי הרגם עובדי העגל: „האומר לאביו ולאמו לא ידעתיו ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע כי שמרו אמרתך ובריתך ינצורו" (דברים לג, ט). על כל פנים גם בשעה ש„בעלי־ברית בדת" ניראו לו — אף זה בנוסח ערבי כקרובים שארי בשר איש לאחיו (סורה ח', 73) — כפי שנראה להלן — בא למעשה הצהרה — כי הקרובים קירבת־דם — אולי אם הם מאמינים — הם ראשונה לקירבה („איש לאחיו"⁶⁸).

במסורת הערבית תופס מקום רעיון פירוד היחיד משבטו, אם שבטו לא מצא חן בעיניו, היינו לעבור לארץ אחרת. בהיסטוריה הקדומה שלפני האיסלאם מוצאים אנו לעתים שבטים נודדים ממקום למקום כגון תנך ממוצא תימני שבאו לעיראק (ניקלסון, 39), או הגסאנים מתימן, שאחד מראשי שבט תימני — עמר בן עמאר מאא אלסמא, המכנה מוזייקיה, מכר את קנינו בתימן ועזב את הארץ בקחתו אתו מספר רב מהתושבים. הם עוברים לגבולות סוריה ומייסדים שם מלכות גסאן (שם, 23, 43). סיפור דומה לזה הוא עזיבת אברהם את מולדתו ועמו „לוט בן־אחיו“, „שלקח עמו אברהם והנפש אשר עשו בחרן“ (בראשית יב; יג, ה). קשר אברהם למשפחתו בעבר הנהר נזכר במפורש: „ויוגד לאברהם הנה ילדה מלכה גם היא בנין לנחור אחיך“. הקשר התמידי. אברהם מבקש אשה לבנו יצחק מארצו וממולדתו (שם, כד, ד). ויותר מכן — מ„בית אביו ומשפחתו“, „בית אחיו“ של אברהם⁹⁰). גם יצחק שולח את יעקב פדנה־אראם ל„בית בתואל אבי אמו“ לקחת משם אשה מבנות לבן אחי אמו. ואפילו עשו לוקח — אחרי שנכח „שרעות בנות כנען בעיני יצחק אביו“ — את בשמת בת ישמעאל — בת דודו אחיו אביו — על נשיו לו לאשה. מעניין הדבר שמוחמד עמד בפני שאלה עדינה, בעוזבו את שבטו ובקש חסות אצל שבטים אחרים עוד לפני הגירתו למדינה⁹¹). מעשה זה של עזיבת השבט וההצטרפות לשבט אחר מגונה הוא לפרט לא פחות מאשר לשבט המגרש את בן־השבט מתוכו. דוד מתאונן: „כי גרשוני מהסתפח בנחלת ה' לאמור לך עבוד אלהים אחרים“ (שמואל א, כו, יט). במסורת המוסלמית נחשב אברהם למהגר הראשון. ואכן מוחמד בתקופת הגירתו שם בפני אברהם דברים שבהם הוא פונה לבני־עמו: „ואפרוש מכם ומאשר תעבדו מבלעדי אללה“, ומוסיף: „כשפרש מהם ומאשר יעבדו מבלעדי אללה נתנו לו את יצחק ואת יעקב“⁹²). הגירה משבטו דורשת נימוק והתנצלות.

קרוב ליחס לבן־משפחה ולבן־שבט היה היחס של הערבי והעברי לבן־ברית. יש לומר שמוחמד בקראן עומד בזה על הבסיס הערבי הקדום גם ביתס לבן־שבט ומשפחה וגם לבן־ברית. הוא הכניס רק את הנימה של „האחוזה לדת“ והקירבה והברית בין המאמינים. דוגמאות אצל העברים אנו מוצאים בבעלי־ברית אברהם, „האנשים אשר הלכו אתו“, שאינו יכול לוותר על חלקם בשלל. „בעלי־ברית אברהם“ ענר אשכול וממרא „הם יקחו את חלקם“ (בראשית יד, יג, כג־כד). תמונה שלימה של ברית, הפרתו והחזרתו שוב לתקפו הגנו מוצאים בין אברהם ובין אבימלך. דוגמה שנייה, שיש בה גם נימה דתית, היא ברית הנשיאים ויהושע עם הגבעונים, ברית שהוקם למעשה במרמת הגבעונים, ומצאו לחובה לקיימו בהסתייגות מיוחדת (יהושע ט). מעין זה אנו מוצאים אצל מוחמד ביחסו לאהל אלדמר — „אנשי־החסות“ המשלמים מס גלגלת וכרגא⁹³). בספרות ההיסטורית המוסלמית בחי מוחמד והכליפים אחריו, נשאר חומר רב בעניין זה. את היחס לבן־ברית מביע ברור משורר ערבי בחרוזים אלה: „קח לך לאח בימי שלום את אשר תרצה, אך דע, כי רק בעלי־ברית יעמוד לך במלחמה... ואל תיטרש בעלי־ברית ואם אשם בו, כי אכן על ידו יקולקלו העינים ויתוקנו“ (ניקלסון, 72).

ז

קווים מיוחדים משותפים לעברי והעברי הקדמון מוצאים אנהנו ביחסי משפחה ואף גם בהלכה הקדומה, הלכה ערבית שאמנם לא נכתבה, אבל שלטה בפועל בחיי המשפחה.

כמו אצל העברי הקדמון כך נחשב גם אצל העברי הקדמון האב לראשון במעלה במשפחה. זכר האבות היה נהוג — כפי שהזכרנו לעיל — אצל הערבים בימי החג בעלייתם לרגל לפני האיסלאם, מעין אותו ה"זכור" שלנו, כנראה מתוך הרגש המיוחד שהשמי רוחש להורים. הם דקדקו לתנות את שבת האבות המתים ולהזכירם בחג. מוחמד מצווה על "זכר אלה" בחג: "זכרו את שם אלה כזכרכם את אבותיכם". כאן ישנה הקבלה ל"הזכרת נשמות" ואפשר גם לתפילת הקדיש שהתפתחה גם ביהדות בצורה דתית מתוך מנהגים קדומים¹³). אפשר שמכאן גם היסוד לרעיון "זוכר חסדי אבות"¹⁴). היחס לבן-זכר לעומת נקבות בא לידי הבעה גם בפסוקים בתנ"ך גם בקראן. במקורות ערבים ידוע ענין בשורה לאב, שהיה יוצא הרחק ממעונו בשעה שאשתו עמדה ללדת, ומבשר בא להודיע לו על הולדת זכר ובא על שכר בשורתו. על בשורת הולדת בן הננו שומעים גם מפי ירמיהו, כשהוא מקלל את יומו ואומר: "ארור האיש אשר בשר את אבי לאמר: ילד לך בן זכר" (ירמיהו כ, טו). וממש כך מתאר מוחמד בלעגו לערבים שנתנו לאללה שלוש בנות (האלילות אללאת, מנאת ואלעזה): "נתנו לאללה הבנות ולהם יבקשו בנים זאת חלוקת חמס". הוא מזכיר גם את אות הצער, "הורדת הראש" והבושה בהיולד לערבי בת, כשהוא מצפה לבן¹⁵). ככתוב: "נחלת ה' בנים שכר פרי הבטן" (תהלים קכו, ג). ואין ערבי מברך את חברו בברכת מזל-טוב אלא בשביל שלושה דברים, וראשון שבהם הוא — בהיולד לו בן זכר¹⁶). הרבה יותר מקיפה היא פרשת הבת, הבת בבית אביה, הבת כיורשת, נשואיה, אפטרופסות עליה. עניין זה קשור עם נוהג — הליכת — האירושיין הגישואין, הגירושיין והירושה, המשתרע על כל חיי המשפחה הערבית פרשה ארוכה היא, שאין לכוללה בקיצור במסגרתנו.

ה ע ר ו ת

1. מתי פרק ג', 9.
2. קחטאן, יקטאן ו' עאבר. ראה ניקלסון "תולדות הספרות הערבית", תרגום עברי עמ' 3. יקטן בן פלג בן עבר בראשית י, כה"כו.
3. בראשית לו, כה, כז, כח במכירת יוסף, שופט' ה, כד. שם מצויין שהמדינים ישמעאלים הם. לפי זה יש לצרף לעניין גם את המדינים, וחשובה בזה פרשת יתרו ונשואי משה את צפורה המדינית. שמות ב, טו, כב; ית, זכנ, תהלים פ"ג מדובר בברית שכני ישראל להילחם במ וראשונים נמנים "אהלי אדום וישמעאלים מואב והגרים" שם פסוק ז. מלבד זה נזכרים שני אישים ביחס "ישמעאלי", בעלה של אביגיל, אחות דוד — היו לו שתי אחיות צרויה ואביגיל — הן "יתר הישמעאלי", עמשא בן יתר" הוא בנו. דה"י א' פ"ב טז"כו. עמשא בן יתר היה עם בן דודתו יואב בן צרויה בשרי צבאות דוד, והרג אותו יואב בערמה, מלכים א' פ"ב א. מלבד זה נזכר בסקידו דוד "על הגמלים אוביל הישמעאלי" דה"י א' פכ"ז, ל.
4. ערבים נזכרים "מלכי ערב" עם "מלכי הערב" "השוכנים במדבר" בתוך רשימת מלכים וארצות ממצרים ועד מדי ובבל. ירמיהו כ"ה, כה. "מלכי ערב" הם ב"מביאים זהב וכסף לשלמה" דה"י ב', פ"ט, יד. "ערב וכל נשיאי קדר המה סוחר יודך", אומר יחזקאל לצור, יחזק' כז, כא, "בערב ביער בערב לנים אורחות דודנים", ישעי' כא, כג. ערבי במדבר, נזכר

מקום שםם ש"לא יהל בו ערבי" לפי ההמשך "ורועים לא ירביצו שם" ישעי' יג, כ. נראה שמוזכר על רועים ערבים. "כערבי במדבר" יושב על דרכים ירמי' ב, ב. גם ה"ערבים" מביאים ליהושפט מלך יהודה צאן" דה"י ב' פ"ה, יא; בימי יהורם בן יהושפט, הם בוקעים את יהודה" עם פלשתים על ידי הכושים דה"י ב' פכ"א, טז. וכן "הגדוד הבא בערבים למחנה" בענין זה בימי יהורם דה"י ב' פכ"ב, א. בימי המלך עזיהו ויעזרהו האלהים על פלשתים ועל הערבים היושבים בגור בעל והמעונים" דה"י ב' פכ"ו, ז. אגב המעונים ערבים שמוצאים מארץ תימן שהתישבו לאורך ים סוף, נזכרים גם הם במלחמה שנלחמו בהם בני שמעון בימי חזקיהו מלך יהודה דה"י א' פ"ד, מא. בימי נחמיה נזכרים עם עמונים ואשדודים גם. "הערבים" כאשר שמעו כי עלתה ארוכה לחומות ירושלים כי החלו הפרצים להסתם ויתר להם מאד" נחמי' ד, א. ידוע גשם מנהיג הערבים בימי נחמיה, נזכר עם סנבלט החורגי וטוביה העבד העמוני נחמי' פב, יט, שם פ"ו, א.

5. הנרגים כנראה מבני הגר על שם אמם. פעם הם נזכרים עם אדום וישמעאלים מואב והגרים" בביתם להיחם בישראל כנזכר לעיל תהלים פ"ג, ז, בני ראובן "בימי שאול עשו מלחמה עם ההגרים ויפלו בידם וישבו באהליהם" דה"י א פה, ו. שם פסוק יט נזכרים גם "יטור ונפיש — בני ישמעאל; בראשית כה, טו. בראובן וגד וחצי שבט המנשה נאמר שם "וינתנו ההגרים בידם" דה"י א, פ"ה, כ. בגבורי דוד נזכר גם "מבחר בן הגרי" דה"י א' פ"א, לח.

6. ספר מתקופה קודמת שעסק בתקופה זו הוא K. Dozy שחיבר ספרו Die Israliten in Mekka ספר שני הא. J. A. Montgomery: Arabia and the Bible פילדלפיה 1934.

7. בענין "ישמעאל" בראש' טז, ד"ט, וראה גם כ"א טו"כ. בענין "ישראל" בראש' לב, כד"ב.

8. 1) ישמעאל בן נחמיה בן אלישמע מזרע המלוכה של מלכות בית דוד. ירמיהו מ, יד"ט; מא א"ח); מלכים ב' פכ"ה, כג"כ. 2) ישמעאל מצאצאי בנימין דה"י א' פ"ה, לח; ה"ט, מד. 3) זבדיה בן ישמעאל הנגיד לבית יהודה, בימי יהושפט דה"י ב' פ"ט, יא. 4) ישמעאל בן יהוחנן בן ממלכתי יואש מלך יהודה עם יהודיע הכהן הגדול, דה"י ב' פכ"ג, א. 5) מן הכתנים בימי עזרא "מבני השחור... ישמעאל" עזרא י, כג.
9. לזוגמא ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול מעשרת הרוגי המלכות.
10. שם 18, ויצויין שפרשה זו העוסקת הרבה בישמעאל היא קריאת התורה ליום ראשון של ראש השנה.

11. ישעי' מא ה, דה"י ב' פ"כ ז.
12. קראן סורה ד סורת הנשים פסוק 124.
13. אבן השאם ח"א עמ' 217.
14. כתאב אלאגאני ח"ג עמ' 179.
15. לדגמא: אב, אמ, בן, בת, אח, אחות, ילד, זרע, ועוד.
16. ראש, עין, פה, שן, לשון, חך, אזן, יד, רגל, אצבע, בטן, שוק.
17. בשר, חלב, שקף, אכל, רזה, שבע, חסה, ענב, תאנה, תפוח, רמון.
18. עבר, קם, ישן, נשם.
19. יום, לילה, שנה, קיץ, חרף, סתו.
20. שמים, ארץ, שמש, כוכבים.
21. במדבר כא, יז, יח. ניקלסון, תולדות הספרות הערבית, תרגום עברי, 63.
22. החמאסה של אבר'תמאם, ראה ניקלסון, שם 110.
23. דוגמאות נמצאות למכביר באבן השאם בפרקי הויכוחים בינו ובין הערבים. ויש לומר שאף בקראן עצמו אפשר למצוא דוגמאות מכל "שערי" השירה שמנו בערבית, כמו גם בכתביהקדש.

24. בשיר מאת תאבט שרראן, ראה ניקלסון שם עמ' 83.
25. תרגומי בניקלסון שם עמ' 79.
26. שנפרא, תרגומי ניקלסון, שם 69.
27. ענחר, תרגומי ניקלסון, שם 98.
28. כפי שאמרתי לעיל בהערה 23 כדאי היה לשקף בהערכה מיוחדת על אותם קוים עבריים ערבים קדמונים לפי התמונה שקבלו בספרות היהודית והערבית, בנוגד לתמונה המכריעה בספרות הקדש של הנצרות.
29. שבעת השירים המצויינים ביותר של שבעה משוררים מלפני האיסלאם, מכונים "מעלקאת" "תלויות" היינו במקום מפורסם ומכובד להתפאר בהם. פרטים בענין המעלקאת ראה ניקלסון שם עמ' 86-87.

30. ראה עליו ניקלסון, שם 87-88.
31. ניקלסון, שם 89: "המשורר משתבח מקרוביה של אבותו ושומריה המבקשים המיתה, לו יכלו במסתרים".
32. ניקלסון, שם 69.
33. שם, 76.
34. מכוסה בצעיפה. "בעת לכתה לא תסנה הנה והנה". עיניה המורדות כמו תחפשה אבידה" ניקלסון תרגומי, שם 76.
35. דוגמאות ראה ניקלסון 76 ויש הרבה דוגמאות.
36. שמות ג' יא, יג; יט, ג, יז, עט ועוד הרבה.
37. אתה הראית לדעת כי הויה הוא האלהים דברים ד, לה, זכנ בנחמיה ה, ט הויה האלהים הגדול.
38. התהלכו אבותיו — הפעל "התהלך את" גם אצל תנוך גם אצל נח וגם אצל אברהם. "התהלך לפני", הוא מצוה ברא' יז ח).
39. יעקב עוד אומר "בית-אלהים". בקהלת ד, יז: "בית-אלהים".
40. ולהויון, 224 *Reste arabischen Heidentums*.
41. דניאל פרק ו' פסוק יג, כ, פ"ב, א.
42. ראה גולדציפר *Muhm. Studien* עמ' 33, 36, 37 וספרי *gesetz im Koran* עמ' 114-113.
43. ראה פרק *gebet* בספרי אני הנוכר לעיל.
44. גולדציפר שם עמ' 353 ולהויון שם עמ' 138.
45. וכן גשמרו ההקפות בסכות ובשמחת תורה שהיה נהוג אצל הערבים בחג סוכי הכעבה במכה. וגם במקדשים אחרים ראה ולהויון שם 34.
46. לדוגמא אברהם ויקרא בשם ה' ברא' יב, ה.
47. ואם לכולם הודו לה' קראו בשמו תה' קה, א.
48. ראה ספרי אני הנוכר לעיל עמ' 110. כן יש להוכיח הפעל "זכר" המשמש גם בעברית קדומה גם בערבית קדומה להוכיח שם אלהים ראה ספרי אני עמ' 113.
49. מענין ש"דעא" בערבית הוא גם לברכה גם לקללה כבר אצל הערבים לפני האסלאם (ולהויון שם 138), משמש כמו קרא לתפלה וברכה לדוגמה "קרא אל אלהיך" יונה א, 6. ולקללה "וקרא עליך והיה בך חוסא".
50. ולהויון *Skizzen u. Vorarbeiten* חוב' 4 עמ' 145 בענין סטרה ולהויון
51. ולהויון 100; והשווה ולהויון *geschichte Israels* עמ' 86 וכו'.
52. וכן בימי חזקיה מלך יהודה, טהורין דף י"ב.
54. קראן סורה ט (התשובה) פסוקים 36-37.
55. בענין שבת קראן סורה טז פסוק 25, ראה גם סורה ד פסוק 124 בענין מאכלות אסורות סורה ו המקנה פסוק 148 147.
56. ראה ספרי אני הנוכר עמ' 43-44.
57. סורה ב פסוק 11 ועוד.
58. ראה הערה 140.
59. סורה ו' פסוק 146, סורה טז פסוק 115-118.
60. ויקרא יד 8, ולהויון *Reste* 170, 168.
61. גלדכה *geschichte des Qorans* עמ' 183.
62. ניקלסון שם 72 סמית *Kinship* עמ' 4.
63. תהלים טו, ג. הפיקפוק להלחם עם קרובים גם כשפגענו מודגם יפה במלחמת בני ישראל בבנימין אחרי פלגש בגבעה, כשאין בני בנימין רוצים להוציא מתוכם ולמסור את בני הבליעל אשר בגבעה". שופט' פרק כ', לא אבו בני בנימין לשמוע בקול אחיהם בני ישראל" (שם פסוק כג). הפקפוק והבכי והשאלה באלהים: "האוסף לגשתלמלחמה עם בנימין אחי" (שם פסוק כג, כח) ואחרי הנצחון הבכי והחרטה על השבועה שנשבעו לא לתת מהם אשה לבנימין אחיהם". למה ה' אלהי ישראל היתה זאת בישראל להפקד היום מישראל שבט אחד (שם כא פסוקים א"ג). "וינחמו בני-ישראל אל בנימין אחיו ויאמרו נגדע היום שבט אחד מישראל" (שם פסוק ו').
64. דוגמא סורה 8 פסוק 42 סורה יז פסוק 28, ועוד.
65. סורה כ' פסוק 20 וכן מתפלל לוט "הצילני ואת משפחתי מאשר הם עושים"
- סורה כ"ז פסוק 26. ומעניין, שגם כאן בענין לוט, כאלו, יודע מוחמד את מצות המלאכים (סוף בעמוד 158)

תקופת מגילת אסתר באספקלריה של יוסף בן מתתיהו

מאת חיים רוזנבין

תמיהה גדולה היא שהסדר עולם רבה, התלמוד והמסורה צימצמו את תקופת הנביאים האחרונים וגבורי הכתובים במסגרת-זמן של חמישים ושתיים שנה. מדוע אין אפילו רמז קל בספריהם לנס הגדול של מגילת אסתר, שהזיז את נפש היהודי במשך יותר מאלפים שנה, ואפילו אחד מהזוגות לא הזכיר את השם פורים להלכה? בפעם הראשונה נזכרים „יומי דפוריא“ להלכה ב„מגילת תענית“¹). ההיסטוריון היהודי הראשון, יוסף בן מתתיהו, שכתב את ספרו „קדמוניות היהודים“ ברומא אחר החורבן, אבל חי לפני כן כשלושים ויותר שנה בימי המקדש ביהודה, מספר על פורים באריכות בתוך מסגרת של מלכי פרס. הוא מתחיל לפרט בסדר כרונולוגי וסידורי את מלכי פרס מכורש — שבימיו עברו היהודים שבבבל ושארית יהודה משיעבודם של הבבלים, וכאו תחת שיעבודם של הפרסים — ואגב אורחא הוא מספר את קורות היהודים תחת ממשלתם. בכלל הוא משלב בתוך סיפוריו ההיסטוריים, השוטפים, גם הרבה דברי אגדה, שמוצאם מבתי המדרש של הפרושים²) ומן הספרים החיצונים.

לפי יוספוס כתבי השיטנה והשבתת העבודה — המסופרים בעזרא (ד, ז) תחת אחשורוש וארתחשסתא — קרו בימי כמבזוי (Cambyses), בנו של כורש שמלך אחריו והוא ביטל את הצהרת אביו ליהודים והפריעם מבנין המקדש. העבודה שבתה בימיו עד מלוך דריוש בשנה השנית למלכותו, משך של תשע שנים. הוא כותב שכמבזוי מלך שש שנים (ומת בדרך בשובו ממצרים בדמשק). אחרי כמבזוי תפס את הממשלה הפרסית אחד בשם Magi, אבל לא מלך יותר משנה. אחריו מינו שבע המשפחות המיוחסות בפרס את דריוש בן היסטספס³) למלך על פרס. הוא ממשיך לספר שלפני מלכו נדר דריוש נדר לאלוקים, שאם יעלה לכסא המלוכה יחזיר את כלי בית ה' לבית המקדש בירושלים; וזרובבל הזכיר לו את נדרו זה⁴). ואז חידש דריוש את הצהרת כורש ליהודי הגולה. בשנה התשיעית למלך דריוש בעשרים ושלשה לחודש השנים עשר, הוא חודש אדר, נגמר בנין בית-המקדש בשמחה ובהקרבת קרבנות תודה⁵). והוא מוסיף, שימי הבנייה נמשכו שבע שנים. במות דריוש (Darius I) ירש את כסאו בנוכסרכסס (Xerxes). הוא לא שינה את יחסו אל היהודים ואלקי ישראל והמשיך במסורת אביו דריוש. עזרא ונחמיה, לפי יוספוס, היו בימי מלך זה ובימיו נבנתה החומה. הוא מספר אודותם בכלל מה שמסופר בעזרא ונחמיה, אבל בפרטים אין התאמה, גם הוא מוסיף דברים שאינם בכתובים שלנו, לפי המסורה. אחרי כסרכסס⁶) זה מלך בנו כורש (Cyrus) שהיוונים קראו לו Artaxerxes, ארתחשסתא⁷) בכתובים שלנו.

כנראה. בימיו של ארתחשסתא זה קרה הנס של אסתר. לפי יוספוס, יש לזהה את אחשורוש בעלה של אסתר עם ארתחשסתא זה (Artaxerxes). הוא מתחיל את סיפורו כך: „כאשר האיש הזה נחל את המלוכה על הפרסים, כל עם יהודה עם נשיהם וטפם היו בסכנה להישמד“. הוא ממשיך ומספר את עיקרם של המקרים הידועים לנו ממגילת אסתר אבל בשינויים רבים. למשל: מקובל אצלנו לבאר את עצת ממוכן למלך (אסתר א, יט) לענוש את ושתי ולהרגה; והמלך עשה כעצתו¹⁰. אבל ביוספוס הוא יועץ את אחשורוש רק ליטול ממנה את כתר המלוכה ולהסירה מגבירה, אבל לא יעץ להרגה, וכן עשה המלך. במגילה שלנו „וצומו עלי... וגם אני ונערותי אצום כן“ (אסתר ד, טז). ביוספוס מרדכי וכל עם היהודים התענו וצמו, אבל אסתר רק התנזרה מן הבשר ומאכלים נעימים לחך למשך ג' ימים, אך כנראה לא צמה¹¹. לפני לכתה אל המלך שלא כדת היא מתפללת לה, שתמצא חן בעיני המלך ביפיי-מראה, ושיהיו דבריה גשמיים לו, אבל במגילת אסתר של המסורה אין זכר לתפילה; ובכלל אין שם ה' נזכר במגילה אפילו פעם אחת¹².

בסיפורו של יוספוס יש הרבה שינויים אחרים. השינוי היותר גדול — המיישב את התמיהה הגדול של ההבדל הרב בשנים שבמנין השנים המסורתי ומנין מלכי פרס — הוא השמטת כמעט כל פסוק ו' מפרק ב' במגילתנו: „אשר הגלה מירושלים“¹³ עם הגולה אשר הגלתה עם יכניה מלך יהודה“ וכו'. השינוי הזה מסלק את הסתירה בדבר גילה של אסתר, שלפי יוספוס אסתר עוד יותר קשישה מכפי חשבון המסורה¹⁴. לפי יוספוס מרדכי ואסתר לא נולדו בארץ יהודה, כי אם נולדו בגלות, אלא שהיו מצאצאי גולי יהודה¹⁵. אעפ"י שגם יוספוס אומר, שמרדכי היה משבט בנימין, וכן אמר גם ר' יהושע בן לוי: „אביו מבנימין ואמו מיהודה“ (מגילה בבלי י"ד), נראה שדרשת ר' יהושע בן לוי היתה מסורה עממית כבר בבתי המדרש בימי יוספוס, שחי בימי דוד ראשון לתנאים — שהמגילה עוד לא נכתבה בנוסחה שבידינו היום, ולא היתה עוד בילקוט הכתובים¹⁶. וכן יוספוס אומר על המן שהיה עמלקי, גם כן מסודות בתי המדרש, שהיו רגילים, כנראה, לכנות כל רשע וצורר ישראל מתקופת התנ"ך בשם עמלקי. אבל במסורה שלנו המקור הוא התרגום על אסתר, שתירגם: „המן בן המדתא האנגי“ (אסתר ג, א) — „המן בר המדתא די מזרעיתא אנג בר עמלק רשיעא“. אבל האמת היא בתרגום השבעים העתיק — לפי הפירוש המדעי — לא היה מתורגם 'אנגי' אלא ה'בוגי'; והשם המן בן המדתא הבוגי הם שמות פרסיים, כנראה, מן המשפחת המיוחסות. הפירוש המדעי מעיר על הכתוב: „זוהי אחת הנקודות החשובות שבהן סר יוספוס מנוסחת השבעים והחזיק במסורת ארץ ישראל“.

בעקבותיו של יוספוס צעדו גם חוקרי העמים וחוקרי ישראל עוד במאה האחרונה. חכמים אלה קובעים את מספר מלכי פרס שמשלו ביהודה הקטנה עד שהשלטון על יהודה עבר לרשות אלכסנדר המוקדוני (היווני) לעשרה,

מלבד קלזנר שמונה אחד עשר מלכים. במניניהם לא נימנו אלה המלכים שמלכו פחות משנה. הם גם קובעים את שנות מלכותו של כל אחד ואחד, דבר שיוספוס איננו עושה. גם לפי יוספוס המלך הפרסי האחרון שמשל על יהודה שמו היה דריוש, אבל לא ידוע לנו איזה דריוש, כי לפי החוקרים דריוש זה היה דריוש השלישי. בכל אופן גם מדברי יוספוס ניכר שהיו שני דריושים. לפי החוקרים שמניתי מכיבוש כורש, שכבש את בבל וממילא את יהודה בשנת 539-8, עד כיבוש אלכסנדר את יהודה מפרס בשנת 333, או 331, לפני מנינם — 207 שנה בערך.

חכמי זמננו ביכרו גם הם, כנראה, את נוסחת תרגום השבעים העתיקה לנוסחת המגילה של המסורה, ובעיקר, השמטת רובו של פסוק ו מפרק ב במגילת המסורה. הם נטו מדרכו של יוספוס פלביוס רק בזה שהם אומרים שכסרכסס (Xerxes) הראשון, אביו של ארתחשסתא הראשון (465-486 לפני הספירה), הוא אחשוורוש של המגילה. ההוללות, התענועים והתהפוכות המסופרים במגילה, הולמים יותר את אפיו של הראשון משל האחרון. הם גם נטו מדעתו של יוספוס, ושמו את עזרא ונחמיה בדורו של ארתחשסתא הראשון Artaxerxes I, בנו של כסרכסס הראשון.

לדברי החוקרים אלה הקובעים שכסרכסס הראשון הוא אחשוורוש ופעולות עזרא ונחמיה היו בימי בנו ארתחשסתא¹⁵ השאלה מדוע אין בספריהם עזרא ונחמיה — שוודאי ימי עלומיהם או נעוריהם היו בימי כסרכסס-אחשוורוש — אפילו ברמז קל על דבר הגזירה הנוראה והנס הגדול שקרו בימיהם? אליבא יוספוס אין שאלה זו קיימת, כי הוא הקדים את עזרא ונחמיה למלך הרשע, ונוכל לאמר שבימי ארתחשסתא שהוא אחשוורוש, לדבריו, עזרא ונחמיה כבר לא היו בעולם. יוספוס איננו נותן לנו את שנות מלכי פרס מדריוש הראשון ואחריו¹⁶).

גם התלמוד שלנו — שקדם הרבה מאות שנה לחוקרי התנ"ך — לא כיחד את העובדה שאפילו תנאים מדורות הראשונים, שעוד ראו את הבית בבנינו וידעו את המנהגים הדתיים שהיו נוהגים לפני החורבן, התנכרו למגילת אסתר על ידי שתיקה יפה, או אמרו בפירוש: „אסתר לא ברוח הקודש נאמרה“, או הביעו את דעתם במונח התלמודי: „אסתר אינה מטמאה את הידים“¹⁷), ומיאנו להכניס גם את אסתר בין ספרי הכתובים, שרוח של קדושה דתית חופפת עליהם. ובין הגורמים להתנגדותם היה ודאי גם הגורם של קביעת הכרונולוגיה שלא עלתה יפה עם המסורה המקובלה. רב יהודה בר יחזקאל, מתלמידי של שמואל, אחד מגדולי האמוראים בדור הראשון, הוא שמסר בשמו של רבו: „אסתר אינה מטמאה את הידים“. וכאשר נשאלה בישיבה השאלה, הלא אמר שמואל: „אסתר ברוח הקדש נאמרה“? והתלמד מתרץ ומבאר את שני מאמריו של שמואל שניראו כסותרים זה את זה, אבל באמת אינם תרתי דסתרי. וזה פירוש מאמרי שמואל, לפי התלמוד: „נאמרה לקרות“, כלומר, מה שנמסר בשם שמואל: „אסתר ברוח“ ק נאמרה“ הכוונה היא שמותר לקרות במגילה זו ואין עליה איסור כמו שאסרו לקרוא בספרים הגנוזים,

כי יש בה הלל ושבח וגם מוסר השכל: „כורה שחת בה יפול“ (משלי כו, כו^א). ורק הקריאה מותרת, אבל „לא נאמרה לכתב“, כי אין במגילה זו ערך של קדושה להכניסה בין הכתובים הקדושים האחרים שהם „אמת וצדק“. ולכן מגילה זו אם כתובה „אינה מטמאה את הידים“, כמו שאר הכתובים, שעולים עליה בקדושתם. כי ידעו והבינו חכמינו, שאין לברר לפי המגילה את האמת ההיסטורית, קביעת זמנם של המאורעות וזיהותו של המלך אחשוורוש^א.

ס'פרנציסקו, תשכ"ה

ה ע ר ו ת

1. דבר ידוע הוא, שהכרונולוגיה היתה מוזנחת אצלנו ומונחת בקרן זזת בימי הבית השני, אבל בימי המשנה והגמרא דיקדקו ודנו בעלי ההלכה בדיני מוקדם ומאוחר של ימים וחדשים, ואפילו של שעות, כי עניין הם לפסק הדין. עיין בבבא בתרא, קנ"ו, במשנה: „נפל הבית עליו“; סנהדרין לב; שביעית פרק עשירי, משנה ה'.
2. מי היה מלאכי ומתי חי? אמר רב: מלאכי זה מרדכי (מגילה ט"ו). כן היא גירסת רבינו חננאל. גם בעין יעקב הגירסה היא רב, וכנראה היא הנכונה אעפ"י שבתלמוד בבלי יש גורסים רב נחמן שם: תנא אמר ר' יהושע בן קרחה: מלאכי זה עזרא וחכמים אומרים מלאכי שמו עיין גם Introduction to the Literature of the Old Testament by S. R. Driver, Meridian Library, page 357.
3. לפי הגמרא והמסורה עזרא ונחמיה היו בימיהם ספר אחד בשם עזרא. עיין בבא בתרא ט"ו: „עזרא כתב ספרו“. השם נחמיה לא נזכר כלל. במסורה בא מגין הכתובים בסוף נחמיה, ואינם מחולקים לעזרא לחוד ונחמיה לחוד.
4. בעזרא פרק ו, פסוק יד: „ושבי יהודיא בנין ומצלחין בנבואת חגי נביאה וזכריה בר-עזרא ובנו ושכללו מן-טעם אלה ישראל ומטעם כורש ודוריש וארתחששתא מלך פרס“. בעזרא ד, ו: „ובמלכות אחשוורוש, בתחלת מלכותו, כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים“. מלבד זה נזכר השם דרויש בחגי א, א"ב, י; וזכריה: א, א; ז, א. אין לעררב את המלכים האלה עם השמות דרויש ואחשוורוש של דניאל: ו, א; ט, א; יא, א. שהם מלכי מדי שקדמו לכורש מלך פרס. עיין הגהות הב"ח (ח) מגילה י"א: בדניאל י, א גם כתוב: „בשנת שלוש לכורש מלך פרס“. גם בישעיהו השני מה, א נזכר השם כרש, אבל לא נזכרה השנה.
5. בימי הבית הראשון היו מלכי יהודה וישראל מעוניינים להשאיר זכרונם לדורות הבאים, ולכן אנו מוצאים בין שרי דוד את השם: „יהושפט בן אחילוד מזכיר“, (שמואל ב, ת, טז) כלומר, כותב את ספר הזכרונות; ודאי שגם מלכי ישראל עשו כן. ספרי דברי הימים למלכי יהודה וישראל שכתבו כנראה, מזכירי המלך שימשו אחרי מאות שנה חומר לעורכי ספרי מלכים ודברי הימים שערכו את החומר טבעות טבעות חוברות אשה אל אחותה כשרשרת ארוכה. אבל רוב השנים של בית שני חלפו ועברו תחת עול מלכים זרים, ששום איש מיהודה לא היה מעוניין להנציח אותם והכל נעשה באקראי. ממאת השנה של מלכי חשמונאי נשאר לנו לפליטה הספר חשמונאים א, שודאי נכתב תחת השפעתם.
6. עיין שבת יג ע"ב וגם יז ע"א. עיין „דור דור ודורשיו“, הוצאת ניו-יורק-ברלין, תרפ"ד, פרק כ"ה, עמ' 251-254. חנניה היה פעיל כמאה שנה לפני החורבן, כנראה משבת יז, ששמאי והלל בעצמם עם תלמידיהם היו בעליית חנניה בומן גזירת יח דברים. ועל הלל אמר חכמינו (שבת טו): הלל ושמעון, גמליאל ושמעון נהלו נשיאותן מאה שנה לפני הבית^א.
7. אמר ר' יוחנן: „מאן תנא סדר עולם ר' יוסי בן חלפתא“. ור' יוסי סתם הוא גם כן ר' יוסי בן חלפתא, כמו שכתב רש"י וזכחים נת בסוף העמוד: „אבל לרבי יוסי סתמא הוא רבי יוסי בן חלפתא“, וכן כתב גם „ספר יוחסין“, עיין בערכו. אעפ"י שיוסף פלביוס קדמוהו בערך כיוכל שנים, גם הוא היה פרושי והרבה דברים שהיו רק מסורות בבתי המדרש השתמש בהם בתור חומר ב„קדמוניות היהודים“. לתקופת פרס השתמש הרבה בסופרים יוניים שחיו בזמן ההוא, כגון הרודוטוס ואחרים. גם ברור לנו שבתנ"ך היה מקורו התרגום היווני, שתירגם מנוסח עברי הנוטה בהרבה מקומות מנוסחת המסורה שלנו. בלי ספק הסדר והכרונולוגיה בספריו הם יותר קרובים לאמת. אבל לעומת זה אנו יודעים שעיקר כוונתו לכתיבת „קדמוניות היהודים“ היתה כלפי הגויים ולא בשביל היהודים, כמו שהוא

- בעצמו מעיד במבוא לחיבור הגיל: „את החיבור הזה קבלתי עלי הואיל וסבור אני שהוא יהיה ראוי לעיון בעיני ההלנים“. (הציטטה לקוחה מתוך מבוא ל„קדמוניות היהודים, 75, תרגום אברהם שליט, הוצאת מוסד ביאליק ע"י „מסדה“).
- אני מדגיש: „הניח את היסוד“, כי באמת היא בעיה בין חוקרי התלמוד אם אמרו של ר' יוחנן היא הלכה פסוקה, או רק חוות דעתו היחידה, האם אין „בסדר עולם רבה“ גם דברי הנאים אחרים החולקים על ר' יוסי? ועוד שאלות אחרות מתעוררות אגב אורחא, עיין בספר „מבוא להסדר עולם רבה“, מאת בער ראטנער, וילנא, תרנ"ד.
8. כי כן היא דעת התלמוד (מגילה, יא, ב): „בא שסן וריקד ביניהם והרג את ושתי“.
9. יוספוס השתמש, כאמור, בתרגום העי, יהודי מצרים טבעו על המגילה בתרגומה היווני של קדושה, בעוד שבארץ ישראל עדיין היו מדיניים בדבר אם להכניסה בתוך כתבי הקודש. עיין מאמרי „האם קראו את מגילת אסתר בימי בית שני?“ בצרון, טבת-שבט, תשכ"ג. רוברט ה. פיפר מונה בספרו מבוא לכרית הישנה, ספר אסתר (עמ' 736) 270 פסוקים בתרגום השבעים, בעוד כשבאסתר של המסורת רק 167 פסוקים.
10. בתוספות למגילת אסתר יש גם כן נוסח הפילתה, אבל תוכנה שונה מתוכן התפילה ביוספוס (עיין הספרים החיצונים בהוצאת אברהם כהנא, כרך א, עמ' תקמ"ג).
11. „עם הגולה אשר הגלתה עם יכניה מלך יהודה“, חסר בתרגום השבעים (ראה הפירוש המדעי לכהנא).
12. שהרי גלות יכניה היתה — לפי דעתם של חוקרי התנ"ך המובהקים — בשנת 597 לפני הספירה, ועד ארתחשטא (Artaxerxes I), שמלך בשנות 465-424 עברו כקל"ב שנה (טול 465 מ'רז 132, הוסף עליהן שבע, כי הלא אסתר נישאה למלך אחשורוש בשנת שבע למלכותו). ההבדל בין המגילה של המסורה ונוסחת יוספוס הוא רק בשני חדשים. לפי המגילה נישאה אסתר לאחשורוש בחודש טבת (אסתר ב, טז), ולפי יוספוס התקיימה החתונה בחודש השנים עשר, הוא חודש אדר.
13. ושמותיהם מעידים עליהם, כי ניתנו בגלות בבל. מרדכי הוא שם האליל הבבלי מרדך ואסתר אף היא שם אלילה.
14. אבל נראה שמחברה כתבה בארץ ישראל בעילום שמו וייחסה לאסתר והיתה כתובה עברית בנוסח אחר ממסורתנו. באלכסנדריה של מצרים — שהיה חביב עליהם כל דבר כתוב בארץ ישראל שרצה נסי גודף ממנו — תירגמה ליוונית. עיין גם במבוא למגילת אסתר בפירוש המדעי של אברהם כהנא עמ' רמ"א.
15. מנין שנות המלכים לפי חשבונם הוא: דריוש I — 486 = 522; כסרכס I, שהוא אחשורוש לדבריהם — 465 = 486; ארתחשטא I — 424 = 465; כסרכסס II — 423 = 424 — לפני הספירה.
16. יש גם חוקרים המזהים את אחשורוש עם כסרכסס השני. ובזהירות כתב פרופ' צבי (ה. מ.) אורלינסקי: „אולי אחד המלכים“ ששמו כסרכסס. עיין בספרו Ancient Israel, Cornell University Press, page 114. עלינו לדעת כי אחרי כל החקירות הסיפור באסתר איננו מתאשר ומתאמת ממקורות אחרים, לא היסטוריים ולא ארכיאולוגיים, והכל תלוי בהשערה לאיזה מלך פרסי — שכמעט על כולם יש לנו תעודות היסטוריות ומצבות אבן וגם תעודות ארכיאולוגיות — מתאימים יותר הצירים האופייניים שבהם מצוייר המלך אחשורוש במגילה.
17. עיין מגילה בבלי, ז עמ' א.
18. שם. והכונה אחת היא, לאמר: אין קדושה במגילת אסתר, כמו בכל הכתובים. עיין ידים, פרק ז, משנה ו: „אמר להם, אף כתבי הקודש לפי חיבתן היא סומאתן“. ר"ע מברטנורא מפרש: „דטעמא דספרי הקודש מטמאין את הידים, כדי שלא יבואו הספרים לידי פסידא, שהעכברים המצויין אצל האוכלים, היו מפסידים הספרים“.
19. עיין „דור דור ודרושו“ של ר' אייזיק הירש חייס, חלק, עמ' 212-13, גם בהערה שם. עיין גם „תולדות ההלכה“ לר' חיים טשרנוביץ (רב צעיר) חלק א, עמ' 72-73 על ספרים גנוזים.
20. ידוע שהאמורא שמואל מלבד גדולתו בתורה, היה אישי-המדע, וביחוד הצטיין כרופא ואיצטגינן (עיין בבא מציעא פה; ברכות נח ועוד), כהוגה דעות וידוע פרק בחשבון.

משה פיינשטיין ז"ל

בארג הסכיבה העברית בניו-יורק

מאת א. ר. מלאכי

א

טראגיים היו שנות-חייו האחרונות. יום-יום עבר את שביל היסורים — יסורי-גוף ויסורי-נפש — ואת כוס התמרורים שתה עד הקובעת. בעצם ימי שלווה וטוויית-חלומות נחתה עליו יד הגורל הקשה. היכתה אותו ללא-רחם, הממה ודיכאה את רוחו, ואחרי האסונות המשפחתיים שפגעו בו, לא ידעה נפשו עוד מנוחה, והוא ראה את עצמו עזוב, גלמוד ובודד וחסרי-ישע, כפי שהביע בכמה משירי-הנעורים שלו. והוא בראשית אוננו ומלאו-כוחו ומרצו, אבל היאוש כבר כירסם אז את לבו ואימת הגורל החרידה אותו.

האסון האחרון הכריע אותו כולו. הוא נטה ממסלול החיים ולא מצא עוד תיקון לחייו השבורים לא ב"הרצליה", המוסד כוננו ידיו, ולא בשירתו שבה עוד מצא נחם ומקלט לנפשו אחרי מות אסתר רעיית-נעוריו, והוא שפך את יגונו בשירים שכתב לזכרה ולעילוי נשמתה. שירים מלאי רגש וכאב, וגם צער כבוש, של בעל שכול ואוהב אומלל, בהם התייחד עם נשמתה, התרפק עליה, ודובב אליה, זכר לה את חסד נעוריה בחרוזים נוקבים ומזעזעי-נפש («וארשתוך לי בקבר שוב»), שנתרשמו בלב לא כאלגיות, כי-אם ביאוש-שלאחר-יאוש של המשורר. אחרי האסון השני והשלישי כבר לא הכרנו את פיינשטיין, מכונס בתוך-תוכו וכאיש שלא מעלמא הדין, שכבר גמר את חשבונותיו עם החיים ומחכה למוות הגואל. נעלם מן העין ונעלם מן האופק, נרדף ממזלו ובורח מעצמו נדד מניו-יורק לפאריז, ומשם לתל-אביב, העיר בה מצאה אסתר רעייתו את קברה, ושם חי בבדידות. «על סף הסוף» (שם ספר שיריו האחרון שמסרו לדפוס לפני מותו) עמד והתהלך עם יסורי-נפשו הנוראים וכך מת בבדידות.

הידיעות שהייתי מקבל מזמן לזמן על חייו בתל-אביב זיעזעו את לבי. «לתכלית נאה הגיעה החבורה שלנו», כתב אלי משה מיזלש כמה חדשים לפני מותו, בתארו לפני את חייו הגלמודים של פיינשטיין. «וראיתי אותו בהשברו שבר אחר שבר, והוא ישב בדד בישראל», כותב אלי י. ד. אברמסקי. בודד ומבודד היה ברגעי חייו האחרונים. מצאו אותו מת יושב על כסא בחדרו הבודד במלון בתל-אביב. סיום חיי משורר עברי שנולד בפּינסק, חי בניו-יורק ומת בתל-אביב.

ב

אנכי הכרתי את פיינשטיין מראשית בואו לאמריקה. בזמן אחד באנו שנינו לניו-יורק. אנכי הקדמתי לבוא בשנים או שלשה חדשים לפניו. נפגשנו ב"הכנסת אורחים" זו שממנה השתלשל המוסד הענקי "היא"ס". מקומה של "הכנסת אורחים" היה בימים ההם באיסט-ברודוויי, ואז כבר יצא למוסד ציבורי זה מוניטין בכל העולם, ובימים ההם — בעת שההגירה לאמריקה היתה בכל תקפה — ידעו כי המוסד הוא יותר מ"הכנסת אורחים", והוא דואג למהגרים מיום רידתם מהאניה

ואי-הדמעות אליס-אילנד, עד בואם אל המנוחה והנחלה בארץ-מגורם החדשה. בבואי לאמריקה ניתנה לי איזו עבודה בלשכת "הכנסת אורחים" — עריכת סטאטיסטיקה של המהגרים, ובהיות שדרך אולם "הכנסת אורחים" עברו מרבית המהגרים, היתה לי הזדמנות להכיר כמה מהם. כך נודמנתי גם עם משה פיינשטיין בבואו יחד עם אחיו אליהו לניו-יורק. היתה להם "כתובת" — מאסליאנסקי, ידיד אביהם מימי מגוריו בפינסק ואולי היו להם גם "כתבות" לבני משפחה או "בני עיר" ("לאנדסלייט") אחרים, אבל עד שסידרו אותם התאכסנו ב"הכנסת אורחים". קרב אותנו אחד אל השני כתבי שלום אש שיצא או בהוצאת "מוריה", שאחו בידו. התוודעתי אליו כעברי ונכנסנו בשיחה בעברית. עלם נחמד יפה-עינים ואדום-לחיים היה, וצעיר ממני בשתי שנים, נהווה קשר בינינו. אנכי סיפרתי לו על ירושלים עיר-מולדתי, והוא על פינסק עיר-מולדתו. סיפר לי כי אביו הוא מורה עברי, ואת כתבי אש (הספר יצא בתרע"ג. שנת בואנו לאמריקה), קנה אביו בעדו לפני צאתו לדרך, ונתנו לו למוכרת ולזכרון שלא ישכח את השפה העברית באמריקה.

אחרי יום או יומים עזב את "הכנסת אורחים". איני זוכר אם נמצאו קרובים לשני האחים או שר' צ. ה. מאסליאנסקי סידר אותם. אולם זוכר אני שסיפרתי לו על האגודה העברית "אחיעזר", ועוררתי אותו שיבוא לאסיפותיה. ואמנם באחת האסיפות בא פיינשטיין, ואנכי שהצגתי לפני החברים.

השתתפותו באסיפה זו, חויה נפשית היתה לפיינשטיין, כי בה כרת את בריתו עם העברית, התערה בחיים העבריים, ומאסיפה זו היו תוצאות לעתידו כמשורר ומחנך עברי. כך הביע הפגין כמה וכמה פעמים, וכן הודיע בשיחה שנדפסה לפני שנים אחדות ב"טאג-מארגענושורנאל", שאנכי והמנוח פרסקי "העברים המושבעים שלנו" הכניסו אותו תחת כנפי השכינה העברית. והנה בנוגע אלי, כשם שמעולם לא התיימתי להיות "עברי מושבע", כך לא אזקוף עלי את ה"קרדיט" של הכנסתו תחת כנפי העברית. את הכתובת ל"אחיעזר" כן נתתי לו — והשאר כבר "מובן מאליו".

אגודת "אחיעזר" היתה בימים ההם כתובת עברית, שיצאו לה מוניטין בארץ ובגולה. היא פעלה הרבה בהפצת הספרות והעתונות העברית, נשאה בעול העבודה העברית בכלל, וניסתה גם ביצירת ספרות עברית באמריקה. הוציאה את קובץ השירים "סנונית" ואת הירחון "התורן". היתה אגודה זו מלאה תסיסה, רענונות נעורים ושוקקת חיים עבריים. רוב חבריה היו מסלתה ושמנה של האינטליגנציה העברית הצעירה, סופרים מובהקים וסופרים צעירים, סופרים מתחילים וסופרים "מנסי הנוצה". והחברים כולם — נאמני העברית ועבדי העברית, אידיאליסטים שהספרות העברית היא חיי רוחם ונפשם, ו"אחיעזר" היא נשמתם היתירה. ודבק פיינשטיין העלם ב"אחיעזר". אסיפות האגודה ריוו את חיי נפשו והיו חלק מישותו. לא דלג אף על אסיפה אחת, והוא גם נבחר מזכיר האגודה, כותב את הדוחים שהצטיינו בדייקנות ובלשון פיוטית. היה בכתיבת הדוחים משום נסיונות ספרותיים ראשונים וגם נסיונות ראשונים בעסקנות עברית. התנועה התרחבה או ונסדו כמה אגודות, ואחת "יובל" — לשירה חימרה

שימש פיינשטיין גם בה מזכיר (הנשיא היה ישראל אפרת). ופעיל היה באגודה אחרת, "הבימה", להתפתחות כשרונות שחקני-תיאטרון והצגות בעברית. היתה אגודת "אחיעזר" לנו וגם לפיינשטיין סביבה תרבותית-ספרותית-חברית, ועוגן-אחיזה בבדידות הנכר, אי-עברי בים הוועף, הוצאת "התורן" הידקה אותנו עוד יותר. היה ירחון זה במה ספרותית מודרנית, שעשתה רושם ועוררה ענין והתעניינות גם ברוסיה ובארץ-ישראל, וכלי-מבטא למשוררים וסופרים צעירים באמריקה.

היתה עוד סביבה — מסעדת-החלב של לוויין-גודמאן באיסט-ברודוויי. שניהם חברי "פועלי ציון" וחובבי ספרות, שימשה מסעדתם מקום-מקלט ומועדון לסופרים צעירים, אידיים ועבריים, רעבים לחם וצמאי יצירה. הם וגרוריהם, מעריציהם ו"מצנטיהם", היו יושבים שעות על ספל קוה, מתוכחים ומתפלמסים, מתלהבים ומתרתחים, מהללים ומבטלים, בונים וסותרים ומחריבים. היתה אז תקופת ה"צעירים" והד של זרם זה ושל זרמים ספרותיים אחרים מילא את חלל המסעדה.

האידישאים תפסו מקום בראש ומצודתם היתה פרושה על כמה שולחנות. מ"האורחים הקבועים" ("שטאם-געסט") זכורים לי מ. ל. האלפרן, זישא לאנדוי, דוד איגנאטוב, ראובן איזלאנד ויוסף רולניק. ארבעת הראשונים היו בבחינת מצביאים, "גינארלים", דרכם בסופה ובסערה, קולם חוצב ומנסר ברמה ולשונם חדה ושנונה. מורדים במסורת הספרותית וערוכים למלחמה. הורידו גדולים מכסאותיהם וניפצו אלילי-ספרות. בימים ההם היה מוריס רוזנפלד מטרה לחיצייהם ובליסטראותיהם. רולניק היה, על פי רוב, יושב לו מן הצד מכוץ, בודד ומבודד, וכאילו התפלל ביחידות, לא התערב בוויכוחים וקולו כמעט שלא נשמע. מן הצעירים בגיל ובכתיבה זכורים לי ז. ווינפר, ששמו היה ווימפר (או ווימפרל) — וכך הוא חתום על שיריו ב"דאס אידישע פאלק"; המשוררים גודלמאן וגראפשטיין, והמספר א. מ. פוכס. זה האחרון, מספר שגיאי-כח מאסכולת שופמאן, שחי כיום בישראל ושם יצא קובץ סיפוריו בתרגום עברי בשם "בגויים", היה אז עלם רך שבא מגאליציה, והיה חביב על ג. שופמאן, ובעידודו הוציא קובץ סיפורים קטן, וסיפור אחד, "הבאר", עשה רושם עז בצבעי-הציור העזים.

העברים היקצו לעצמם קרן-זווית במסעדה זו. היו ביניהם גם "אורחים קבועים", אבל על-פירוב היו פוקדים את המסעדה במוצאי שבתות, אחרי האסיפות ב"אחיעזר", ממשיכים בשיחה על כוס תה וספל קהוה ומיני תרגימא; מתוכחים על ענייני ספרות ולשון, מתלהבים על מאמר או שיר חדש שנדפסו בגליונות האחרונים של "השלח", "העולם" ו"הפועל הצעיר". מדגישים על גילוי כשרון חדש. בניגוד לאידישאים, היו העברים ממשיכי מסורת ושומרי מסורת ושומרי גחלת העברית שלא תכבה באמריקה. הספרות העברית החדשה היתה כל מעיינם ורצונם עז לשתול אותה בארץ החדשה. אליליהם היו ונשארו אחד העם, ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, כהן, קלוזנר, ברדיטשבסקי וברנר. הם שמחו לקראת כל ספר חדש. ובימים ההם הופיעו הקבצים "העברי החדש" ו"נתיבות", "על פרשת דרכים" חלק ד', שירי ז. שניאור ו"שירת היאותה" של לונגפילו

בתרגום טשרניחובסקי. הספרים האלה עוררו ענין רב ותגובות לחיוב ולשלילה, וב"אחיעבר" גם הקדישו להם אסיפות מיוחדות.

ממבקרי המסעדה התדירים, אלה שיצרו שם את הסביבה העברית, זכורים לי ביחוד: אב. גולדברג, עורך "דאס אידישע פאלק", כלי-המבטא הציוני שהיה גם כלי-מבטא בלתי רשמי של התנועה העברית; נשיא "אחיעבר" שנשא את דבר העברית ברמה, נלחם לעברית ונלחם גם באידישאים ובאידישיזם; י. ז. פרישברג וק. ווייטמאן, אחים לדעה וקשורים אחד לשני, בחינת "אלדד ומדד" מתנבאים במחנה; האחים שמעון, יקותיאל ופסח גינצבורג; שאול אפשטיין, מושך ב"שבט סופר" לפרקים אבל משאת-נפשו היתה להיות בן-אביגדור אמריקאי, כלומר: מו"ל בונה ספרות, והוא גם ייסד הוצאת ספרים זעירה בשם "אוקינוס", שהוציאה את המחזה "מזל טוב" של שלום-עליכם בתרגום י. ד. ברקוביץ — ספר זעיר נדפס בפטיט; א. ש. אורלאנס, שכבר ניסה את כוחו בעתונאות; אברהם שפירזהנדלר, שנשא בעול הוצאת "התורן" ודניאל פרסקי, זה ה"חולש" על העברים וה"אינפורמאטור" על הופעת ספרים וכתבי-עת חדשים ויצירת מלים חדשות. אזכיר עוד אחד: יעקב רחנבלאט (אחי ר' משה רחנבלאט), הוא בא מברלין, וספרו בידו — "שיר השירים אשר לשלמה", ערוך בתור אופרטה בשתי מערכות שהן ארבע תמונות, והוא גם עבר את שם-משפחתו, ובשער ספרו נקרא "עלה-שושנים". מצוייד היה בהמלצות של עשירי ברלין אל עשירי ניר-יורק (כמדומני גם ליעקב שוף), שיקבלו אותו בסבר פנים יפות ויסדרו אותו. היתה לו "חולשה" ליסוד אגודות עבריות, ואף ברעיון יסוד הסתדרות עברית באמריקה הגה. לא נתן מנוח לחברי "אחיעבר" ולשאר האגודות העבריות, לעסקני ציבור מכל השדירות, רבנים מכל הזרמים: אורתודוכסים, משמרים וריפורמיים, שיעזרו לו בעבודתו. משך אליו את דראכמאן ואת גולדשטיין ואת דה סולר-פול. בזכות ההמלצות שהביא מברלין מצא מסילות אל ה"יאהודים". חברי "אחיעבר" לא התייחסו ברצינות אליו, ופרסקי גם עמד לו לשטן, הפריע אותו בעבודתו ומרר את חייו גם באסיפות וגם במסעדה.

רוזנבלאט היה חולה, מוכה שחפת, ובאמצע מאמציו ביסוד החברות מת. גם פיינשטיין התלבט והתבלט במסעדה זו. היה מבלה עם העברים, וקובע עתים ל"בילוי זמן" שם בשאר ימות השבוע. רך ומתפנק, שפרנסה קבועה לא היתה לו, עלה בדעתו להיות מלצר במסעדה זו, ודיבר על לב בעלי המסעדה לקבלו כמלצר. מלצר לא נעשה, אבל השיג איזו עבודה בבית מסחרו של בן מאסליאנסקי, שנתנה לו יכולת לבקר גם במכללת "קולומביה".

גם ח. א. פרידלאנד קרב אותו, והכניסו כמורה בבית הספר הלאומי שעמד תחת הנהלתו. משרה זו היתה הכרעה גורלית בחייו. מלבד שהתמחה בבית-ספר זה בהוראה עברית, מצא שם את בת-זוגו, אסתר, אחות פרידלאנד.

מבקרי מסעדת לווין-גודמאן, חזקה עליהם שהם סופרים ומשוררים, או שמתענדים להיות סופרים ומשוררים. כיסיהם של כמה מהם היו מלאים שירים וסיפורים, והם חיכו להזדמנות רצויה ולחסד העורכים שיצירותיהם יראו אור ולהיכנס אל "היכל הספרות". לפי שעה הסתפקו בזה שהיו מראים את יצירותיהם לחבריהם ומכריהם וקוראים אותן לפניהם. גם פיינשטיין התחיל לפייט ולכתוב

שירים, שהיה מראה אותם לכל מי שניקרה לפניו, נותנם לקריאה, ושואל ל"מבינות", ומשתוקק לראותם בדפוס. הוא מסר את שיריו לאב. גולדברג, המבקר הספרותי כמעט היחיד שהיה בימים ההם באמריקה, והתחשבו בו כמבקר גם בספרות האידית, וגולדברג קרב אליו סופרים מתחילים, וכמה משוררים ומספרים אידיים עשו את נסיונותיהם הראשונים ב"דאס אידישע פאלק" שערך. גם לשמעון גינצבורג מסר פיינשטיין שירים לקריאה. הוא וגולדברג היו עורכי "התורן", וקיווה פיינשטיין שיפרסמו את שיריו, אבל שניהם התפטרו או מעריכת הירחון. כעורך "התורן" היה גינצבורג מעין מדריך ספרותי, והוא חניך האסכולה האודיסאית, שיצק מים על ידי ביאליק, וקצת מחמיר בדברי ספרות. לא ידוע לי משפטו על שיריו הראשונים של פיינשטיין, אבל יודע אני שעל כמה "מבינים" עשו רושם ועודדו אותו, ובעיני כמה היו שירי-בוסר ובלתי ראויים לדפוס. אולם לא ארכו הימים ושירו הראשון של פיינשטיין ראה אור ב"האומה" (שנה א', גליון ה'; י"ז אלול, תרע"ה*).

* מאמר שני, "משה פיינשטיין המשורר והמחנך" — יבוא.

תביעותינו ממשלת ברית המועצות / המשך מעמוד 131

יהודי ברית המועצות הם אזרחים נאמנים למדינה בה הם יושבים. בניהם ובנותיהם באלפיהם וברבבותיהם נפלו חללים בחזיתות למען שיחרור רוסיה מידי הנאצי הארור. יש לנו רשות לבקש שתינתן להם הזכות להתאחד עם משפחותיהם, שנקרעו ונפרדו עקב מלחמת העולם השנייה.

על המוסדות העליונים של התנועה הציונית העולמית ועל העם היהודי כולו בראש עם ממשלת ישראל יש לפעול במלוא המרץ למען

- א. מתן "טאווין זכויות" לשפה העברית בין יתר השפות בבריה"מ.
- ב. איפשור המשך חיי הדת של יהודי רוסיה הסובייטית.
- ג. שיחרורם של אסירי-ציון וגוליה ועלייתם הקרובה לישראל.
- ד. התרת עלייה חפשיית ליהודים מתחומי ברית המועצות ומהגוש הסובייטי לישראל במסגרת איחוד משפחות, — דבר הומניטארי אליבא דכולי עלמא, המחייב כל עם ומדינה, כולל ברית המועצות.

קווים לדמותו של ט. ס. אליוט

מאת דוד קוסלביץ

הרישא של יצירתו הפיוטית של אליוט, שארבעת ה"פרליחים" שלו משמשים לה דוגמה, שונה בהרבה מהסיפא שלו, המודגמת על ידי "האנשים החלולים". הוא התחיל את עבודתו בשנות מלחמת העולם הראשונה כאימג'יסט, ו"פרוגרסיבי" וכמעט שסיימה בשנות מלחמת העולם השנייה כ"קלסיקון בספרות, קתולי בדת ומלוכני בפוליטיקה" — כהודאת עצמו. נין ונכד לאנשי כמורה פרוטסטנטיים מיחסים באמריקה, הוא קיבל על עצמו נתינות בריטית והתיישב ישיבת-קבע באנגליה. הוא זכה בפרס נובל, לא בגלל גדלותו כמשורר אלא בגלל היותו מנהיג ה"זרם החדש" בשירה האנגלית, ומניח היסוד של ה"ביקורת החדשה" הוא ביטל את ערך הרקע החברתי ליצירה הספרותית, ואת היסוד של הרגש האישי למבע השירי. הוא השתקע בריאקציה סוציאלית ובעקרות אקדמית. רבים מן המשוררים והמבקרים ה"חדשים" החרו-החזיקו אחריו, וברחו לחלוטין מן הנגלה אל הנסתר, מן החוויה וההוויה של האדם הבריא אל החלום והמחשבה התת-הכרתית של האדם המודח והמתנכר.

אליוט הכיר את עצמו יפה ולא הצטיין באהבת עצמו. וכך הוא מתאר את אישיותו בדבריו לעג שנונים:

„לפגוש את מר אליוט — מאד לא נעים;

כי מראה פניו כמראה פני כמרוי;

מצחו זעום,

ופיו עקום,

ואם שיחו ושיגו רק בנעימים,

הוא אך מוגבל ב"אבל", ב"אולי" וב"אם".

לפגוש את מר אליוט — מאד לא נעים".

כאמור, אליוט טוען שאין כל חשיבות לאישיותו של המשורר ה"אמיתי" בהערכת יצירתו. הוא אומר: „רק אלה שיש להם אישיות יודעים שאי אפשר לתת ביטוי לה בשירה; שאפשר רק להימלט מן האישיות בשירה". השירה לכן אינה גם ביטוי של לבטי הדור, אלא נכס תרבותי לדורות — אם יש לה ערך כל שהוא. שיטחה של הספרות הוא תחום המשתרע על פני מקומות וזמנים רבים לכל ארכה של ההסטוריה, ללא סייגים של לשון ולאום. בתקופה העתיקה, וגם בימי הביניים, כאשר שלטה הדת שלטון בלי מצרים, והאדם האמין בתמימות באלהים, ובעצמו כ"מעט מאלהים", הוא היה מסוגל ליצור יצירות ספרותיות כעין חקוי למעשה היצירה של האלוהות. אך מאז ועד עתה הרס המדע את האמונה, והאדם ניצב מול הטבע האיום והמאיים „עירום מול אויביו". האדם המודרני מתנוון ושקוע בים של יאוש וחוסר אונים. הוא עורג לעבר שטוף-הזוהר של „ממלכת

המוות העתיקה" — התקופה הקלאסית, או לממלכת החושך של ימי הביניים, כשכל אירופה עמדה איתן על ה"סלע" של הכנסייה הקתולית היחידה המאחדת. אמנם, השירה היא לאומית בצורתה, אך אוניברסלית בתוכנה. אחריותו של המשורר ללשון עמו היא כראש וראשונה לשמרה ולקיימה, ורק אם חונן בגאונות — גם לתקנה, להרחיבה ואפילו להוסיף לה נדבכי בנין חדשים.

השירה בדורנו נתרקנה מכל תוכן מפני שהחיים נתרקנו מכל משמעות, פרט לערגון המיואש לעבר. משתעשעים ברדיפה לבגרות המחשבה ומנסים לגסס לעצמנו "תחושת ביקורת לגבי העבר, ביטחון נפשי לגבי ההווה והיעדר ספק לגבי העתיד" — ללא הצלחה. הכינות האלמנטרית מחייבת את המשורר להצהיר: "צרתה של התקופה המודרנית היא לא רק אי-היכולת להאמין באלהים ובאדם כשם שהאמינו אבותינו, אלא אי-היכולת לחוש את האלהים כשם שהם חשו אותו על כל צעד ושעל. דת שאנשים אבדו את אימונם בה ניתנת עדיין להבעה; אבל הרגש הז'י שניעלם גורר אחריו התרוקנות תוכן המלים שבהן התאמצו בני אדם בעבר להביע את הרגש הזה. אמנם, הרגש הדתי מחליף צורות אפילו כשהאמונה הדתית שהולידה אותו בעינה עומדת. וכך היא דרך החיים, אבל אני מפחד מן המוות. יתכן שהתוויה השירית תיעלם כליל, מה שעלול להואיל לאיחודו המחודש של העולם — מטרה הנראית בעיני רבים כרצויה לכשעצמה".

אליוט חושש לכיבוש העולם על-ידי החמרנות המדעית, שהיא בעיניו הרע המוחלט. הוא היה מקבל באהבה את התחילף של "עולם תם ביבבה" אחרי ההתאבדות העצמית במלחמת "גוג ומגוג" אטומית. כי אולי נגזר עלינו, שנוצר מאור השמש, להתחמם באורו כשנות רבבה, ובסוף להישרף באור זה כעונש על ה"חטא הקדמון", שלא הצלחנו להיגאל ממנו בקבלת עול מלכות שמים בנוסח הנצרות הקלאסית.

אליוט היה, החל בשנות העמידה שלו ועד יומו האחרון, מעין "נטע זר" לעמו ולאוצו. בראותו שמורשת אבותיו הפוריטנית-קאלוויניסטית מתנוונת ב"כור ההיתוך" של אמריקה "אם הגולים", ברח למקור מחצבת תרבותו האנגלו-סקסית, לאנגליה. בה הוא הצטרף לחוגים הריאקציוניים של "קבוצת קליבדן", שהצטיינה בשנות המלחמה באהדתה ל"גל החדש" של הטוטליטריות, שאיים על העולם כולו. אחרי התבוסה של הפאשיזם התחיל אליוט לחזור לנוסח של הסגפנות של ה"מלקים" מימי הביניים. במסכת השירית, ה"סלע", הוא "בוכה" על חורבן "בית המקדש" של הקתוליות הבלעדית, ורואה את עצמו כ"נחמיה" של דורנו, המנסה לקומם את חומות "ירושלים" ההרוסה. במחזותיו, כגון "מסיבת הקוקטייל", ו"הרצח בקתדרלה", הוא מעמיד זה מול זה את האדם "החלול" של דורנו מול האדם השלם-עם "אלהיו של ימי הביניים. אמנם, הנפשות הפועלות ב"קוקטייל פרטי" הן חיות, אבל חיותן פגומה עד שהן נראות בעיני עצמן כפגרים מתיים. אך הארכיגמון תומס בקט הולך בשמחה לקבל את פני רוצחיו בכנסייה (כמו שישו הלך לירושלים כמי שנכנס ל"לוע האריות"). זהו ה"אדם הנעלה" שצריך לשמש דוגמה ומופת לדור האבוד שלנו, ולכל הדורות.

אליוט היה חברו מנוער של עזרא פאונד, המשורר האמריקאי המטורף שנסחף בגלוי בזרם הפאשיזם האיטלקי, וריצה את עוזן תמיכתו באויבי ארצו בפסק-דין של בגידה, וב"חנינה" של ישיבה ממושכת בבית חולים לחולי רוח בוראשינגטון. פאונד היה שונא ישראל חולני, ואילו האנטישמיות של אליוט היתה יותר "מעודנת" ועלומה כיאות לג'נטלמן אנגלו-סאכסי. פה ושם, אפילו בשיריו הראשונים, מבצבצת שינאה זו בין השיטין. למשל, בשיר "בורבנק עם הבדקר, בלושטיין עם הסיגרה" הוא מתאר את בלושטיין כך:

„כזה וכזה טיבו של בלושטיין:

חולשה כללית ופיק ברכים;

בן-שם משיקגרוינאי,

פשוט זרועות וידיים“.

התיאור מקביל לקאריקטורות מסוג ידוע. בשיר „סוויני בין הזמרים“ הוא מתאר את האשה היהודיה בשורות אלו:

„רחל לבית רבינוביץ'
טורפת ענבים בטלפיה“.

אין ספק כי אליוט חונן בכשרון פיוטי מקורי, בתבונה חודרת וברגשיות עדינה. אלא שבסוף, אותו דבר שאליוט בו לו, ה"אישיות" שלו הינה פגומה ונגועה בנע שהיא ראה באחרים: „חולשה ופיק ברכים“. אדם שכזה לא היה מסוגל לשחות נגד הזרם המכוער של הריאקציה. אולי גורמים פסיים-פסיכיים, שפה ושם יש רמז להם בשיריו המאוחרים, תרמו את תרומתם לרוחו המסוכסך. מקומו בתולדות הספרות האירופאית יקבע בין המקוננים על „שקיעת המערב“ ולא בין המשוררים על „עלות השחר“ של עתיד האנושיות.

יסוד ושורש בעבר וערב / המשך מעמוד 145

- ללוט להציל „חתן ובנין ובנותיך וכל אשר לך בעיר“, ולוט פונה אל חתניו (ברא יט, יב, די).
66. סורה י"א, 46-48, בענין בן רביעי לנח, או גם חם השלישי חוטא עוד לפני המבול ראה ילקוט שמעוני בראשית ח', ז' וכו' וכן ט, ח.
67. סנהדרין קד ע"א. יצוין שבתקופת אלמדינה בדברו על ירושה הוא אומר „אבותיכם וביניכם לא תדעו מי מכם קרוב לכם יותר להועיל“.
68. שם פסוק 76 וראה נלדקה שם עמ' 207.
69. שם פסוק 39, וזה כמנהג הערבים עד היום שבת-הודו מצד האב נישאת לבן דודה.
70. ראה חיימוחמד ח"א 105, 145, 148.
71. סורה יט פסוקים 49-50, אמנם אינו מזכיר את המלה „הגר“ שהיא כן גם בערבית אלא אעתול פרש, וכן במקום אחר בדעתו שאביו אויב אלהים „חברא“ ממנו, הכריז והודיע גלוי כי „נקי הוא ממנו“ סורה ט 113-114.
72. ראה בלאדור, פתוח אלבלראן עמ' 71. ומאמר ר' יצחק בנימין יהודה „תנאי עמר ותולדותיהם“ קובץ „אלומה“ (הוציא ד"ר בנימין מנשה לוי) שנת ת"ש.
73. ראה בייצאוי לקראן סורה ב פסוק 196, וספרי אני הנזיל עמ' 47 והערה 1.
75. קראן ס. 53 פסוק 21, ראה גם סורה 16 פסוק 59-61.
74. בתפילת שמונה-עשרה, וכן רעיון „זוכרתי“ בקשר עם האבות שהוא בצורות שונות בתנ"ך.
76. אבררשיך במזהר לסיוטי, ראה תרגומי לניקלסון עמוד 62 והערה 1 שם.

דרך חייו המוזרה של ליאופולד וייס העילוי מגליציה

מאת חביב כנען

מליאופולד וייס למוחמד אסעד

פולדי וייס נולד וגדל בעיר בה גודלתי גם אני. עוד בימי שבתי בלבוב, בירת גאליציה המזרחית, עקבתי אחרי דרך חייו המוזרה של צעיר יהודי זה, ברוך-כשרונות, שכוכבו דרך בשנות העשרים בשמי העתונות הגרמנית כמומחה לבעיות ערב ואיסלאם, נושא שאף אני גיליתי בו עניין מערתי. ליאופולד וייס, נכדו של הרב הראשי של טשרנוביץ — מצד אביו ושל אחד הבנקאים העשירים בלבוב — מצד אמו, היה ב־13 שנה גדול ממני אך מאז התחלתי למשוך בעט היתה לי דמותו מופת לכתיבה עתונאית, והרפתקאותיו בארצות ערב, בפרס ובאפגניסטן הלהיבו את דמיוני. במשך שנים היה שמו מופיע בחוגי החברה היהודית בלבוב בקשר להרפתקאותיו ופרשיות חייו הדרמאטיות, שהגיעו לשיאן בשנת 1927 כאשר פשטה השמועה שליאופולד וייס נטש את דת אבותיו ועבר לחיק האיסלאם.

לגו, שלא הכרנהו אישית (וייס עזב את לבוב בהתחלת מלחמת העולם הראשונה כאשר משפחתו עברה לוינה) היתה זאת לא יותר מסנסאציה חברתית ו"לאומית", אך למשפחתו שהתגוררה בלבוב, לדודים ולדודות שישבו ברחוב פייקארסקא בבתיים הגדולים, רכוש סבו ר' מנחם מנדל פיינגנבאום, יהודי ירא שמים, היה זה זעזוע צפשי עמוק, או כפי שהגדירו את המעשה או יהודי לבוב: "בושת פנים ודאבון לב".

עד אז קראתי את מאמריו המצויינים של וייס ב"פראנקפורטר צייטונג" וב"גויא ציריכר צייטונג". היתה בהם מציגה של כשרון כתיבה וידע עמוק של בעיות, ניתוח חד וכושר תיאור. מאז הגיעה השמועה על התאסלמותו נעלם ליאופולד וייס מעיני. אף-על-פיכך לא פסה אמונתי שיבוא יום ואלמד טעם החלטתו של נכד של רב, שקיבל בנערותו חינוך מסורתי גוסף לחילוני, להיכנס בעולה של דת אשר מאמיניה גילו יחס עויין לשיבת בני עמו למולדתם העתיקה. עד צאתי את לבוב לארץ-ישראל לפני 30 שנה, תהיתי לא פעם על גורל המשפחה הזאת שבניה נימנו עם "פני" החברה היהודית בעיר.

אמו של פולדי, מלכה, היתה בתו הבכירה של ר' מנחם מנדל פיינגנבאום. היא נישאה לעקיבא וייס, בנו של הרב הראשי של טשרנוביץ וילדה לו את הבן היינריך, כיום רופא בתל-אביב. את פולדי, שהפך למוחמד אסעד הפאקיסטאני, ואת הבת, הלה, שניסתה יחד עם אביה בתאי הגאז של אושוץ. הבת השנייה של ר' מנחם מנדל, פאני, נישאה ללוי יצחק טאובס, בן הרב מבוטושאני בבטרביה. הבת השלישית, לאורה, היא כיום אלמנה החיה במוסד לקשישים בישראל. דודו של מוחמד אסעד, אריה, הוא אישיות ידועה בעולם הרפואי של ישראל, פרופסור לשעבר של האוניברסיטה העברית, מגדולי הרופאים בישראל במחלות עיניים. הדוד האהוב ביותר על מוחמד אסעד, אחיה השני של אמו, היה ד"ר דוריאן פיינגנבאום, פסיכיאטר שעבד שלוש שנים, בראשית שנות העשרים, בירושלים כמנהל מוסד "עזרת נשים". דוריאן הביא אליו בשנת 1922 את פולדי לירושלים וכאן התחיל המשבר בנפשו של הצעיר, משבר שנסתיים בפרישה מות אבותיו. ד"ר דוריאן פיינגנבאום עזב את ירושלים ועבר לארצות הברית ונפטר שם בגיל צעיר. הצעירה מדודות מוחמד אסעד-וייס, דורה רבינוביץ חיה כיום בירושלים. דוד אחר היה עורך-דין וניספה באושוץ, אך ילדיו חיים בניר-יוק.

ממשפחה ענפה זאת, שחיתה בתנאי עושר ורוחה, יצא מוחמד אסעד, שננטש את אירופה, התיישב בחיאו ומשם הגיע להודו, הצטרף לתנועה המוסלמית-הלאומית. כאשר הוכתר מאמצי התנועה בהצלחה וקמה מדינת פאקיסטאן נעשה בה היהודי יליד גאליציה לאחד האישים הבולטים בחייה המדיניים.

נדרים

לפי עדותו הרתיצו אותו שני דברים מן הדת היהודית: חוסר הטעם שבפולחן הדתי היהודי ואמונת היהודים שאלוהי ישראל גותן את דעתו רק לעמו היהודי.

בזכרונותיו שפורסמו בספרו „הדרך למכה“ במחצית שנות החמישים מודה וייס שבינו לבין אביו לא שררו מעולם יחסי הוקרה הדדיים. בני המשפחה טוענים עד היום שרגשי הבוז שליאוּפולד רכש לאביו חלש-האופי וקלה-הדעת פעלו על יחסו ליהדות. בעיני הבן היה האב התגלמות של כל התכונות השליליות בעם היהודי. לדברי פולדי התגלגל אביו לסביבתו כיוון ששאף להיות איש מדע, כנראה פיסיקאי, ולא מצא סיפוק בשום עיסוק אחר. היחסים בין פולדי ואביו היו רצופים חיכוכים. האב ביקש שבנו יתעסק בפיסיקה, חימיה ומאטמטיקה, אך הבן לא גרס מקצועות אלה, וגילה לעומת זאת כשרונות ספרותיים. כאשר נתייתם פולדי בגיל י"ד מאמו והמשפחה נמלטה מלבוב לוינה (בשנה הראשונה למלחמת העולם הראשונה), העמיקה התהום בין האב והבן. בווינה ניטלה מן האב כל השפעה על חינוכו. היחסים החמירו כאשר ירד האב מנכסיו ולא היה מסוגל לספק את צרכי הבית בלי עזרת חתנו העשיר.

בגיל ט"ו התנדב הנער לצבא, שיכנע את השלטונות כי הוא כבר בן י"ח, אך אביו מצא אותו בעזרת המשטרה הצבאית והחזירו הביתה. אבל פולדי המשיך להתחמק מלימודיו והתחבר לנוער שרק מעצמו ערכי מוסר באווירת המלחמה והתוהו ובהוה.

אחרי המלחמה למד וייס שנתיים פילוסופיה והיסטוריה של אמונת באוניברסיטת וינה, אבל רוחו הטוערת משכה אותו למרחקים. תקף אותו חפץ הנודדים. שנים אחרי-כן מצא וייס הסבר לאי-שקט זה כאשר אמר לו גווד זקן בכפר קורדיסטני גידח: „מים העומדים באגם ללא תנועה מתכסים חיש בירוקת. אך מים זורמים נשארים טהורים לעולם, לכן על אדם לנדוד.“

כאשר גמר אומר להפסיק את הלימודים גמלה בו החלטה להיות עתונאי. האב אמר לו: „תואר דוקטור לפילוסופיה טרם מנע ממישהו להיות סופר מצליח“. אבל הבן התייחס בוילזול לאב שלא הבין להגיגי נפשו, טרק אחריו את הדלת ויצא אל העולם בלי ליטול ברכת פרידה מאביו. הוא נסע לפראג כשכל רכושו היה טבעת יהלומים שהשאירה לו אמו. אשר לטבעת זו קיימת גירסה אחרת לגמרי: פולדי קלה-הדעת קנה במשיכה את הטבעת שאותה הפקידה סבתו לפני מותה בידי בתה הבכירה. נראה שהוא נתן עינו בה כדי לממן בה את נסיעתו הראשונה ומכר אותה למלצר באחד מבתי הקפה בפראג.

מפראג המשיך בדרכו לברלין, שם נכנס לחוגי הבוהימה הגרמנית. המכתב הראשון שהגיע אליו מאביו הכיל את הנבואה שהוא, פולדי, עלול „לסיים את חייו בביב שופכין“. על כך השיב הבן: „אני אעלה לפיסגה“. אבל הכסף אזל חיש. וייס נדד ממערכת עתון אחר למשנתו, אך בכל מקום השיבו פניו ריקם. לבסוף מצא עבודת-ארעי כעוזר של במאי הסרטים פ. וו. מורנאו, חיבר עם אלפרד קוך שני תסריטים (אחד מהם על חיי באלזאק) ונתקבל לסוכנות ידיעות ששירתה את העתונות הגרמנית בערי השדה. אך תפקידו לא היה עתונאי; הוא היה רק טלפוניסט במערכת. מזלו האיר לו פגים כאשר הצליח יום אחד להביא „סקופ“: ראיון בלעדי עם רעייתו של מאקסיים גורקי שהגיעה לברלין בקשר למפעל עזרה לרוסיה הרעבה. פולדי וייס עלה על דרך המלך.

„הדרך למכה“

בדצמבר 1938 היכרתי את סעיד, בעל המסעדה הזועירה בבאב אל סינסלה (רחוב השלשלת) בעיר העתיקה בירושלים. באותם הימים הופקדתי כראש תחנת המשטרה ברובע היהודי של העיר העתיקה. היה זה זמן קצר אחרי שהצבא בריטי כבש את העיר העתיקה מידי כנופית המופתי הירושלמי חגי אמין אל חוסייני. העיר העתיקה היתה מלאה חיילים ושטרים שערכו חיפושים בסימטות ובבתים. סעיד שמח לארח איש משטרה ולהבין לי חומוס משובח כשהוא מנסה להפיג את המתיחות בשיחת רעים. במרוצת הימים נסבה השיחה על נושאים אישיים והופתעתי לשמוע את סעיד שואל אותי — כשסיפרתי לו שמוצאי מפולין — באיזו עיר

גדלתי. "לבוב ז", קרא. "לבוב ? אולי היכרת את אסעד וייס מלבוב ? לפני שנים היה רגיל לשבת אצלי שעות רבות וללמוד כאן ערבית".

"אסעד וייס ? הרי אסעד הוא שם ערבי ?"

"אנחנו בעיר העתיקה, קראנו לו חואגיה (אדון) אסעד. אינני יודע מדוע".

התחלתי לנחח : תרגום המלה הערבית "אסעד" הוא "אריה", "ליאו" בגרמנית. זה היה כנראה ליאופולד וייס, הוא ולא אחר !

סעיד תיארו לי בפרוטרוט : הוא היה כתב של עתונים גרמניים והתגורר ליד הקישלה (הקסרטיין המרכזי) אצל דודו הרופא. הוא אהב את הערבים. אחרי 11 שנים מצאתי שוב את עקבותיו של פולדי וייס.

סעיד נפעם כאשר סיפרתי לו כי חואגיה אסעד הרחיק לכת בחיבתו לערבים עד כדי התאסלמות. סעיד היה מוכה-תימהון : "מעניין אם חג' אמין יודע על כך", אמר, "אסעד העריץ את המופתי, ראה בו מנהיג דגול וסיפר לי בכל הזדמנות שהוא מחכה לרגע בו יתקבל עליידי חג' אמין".

כאמור, הזמין הודו דוריאן פייגנבאום ששימש רופא עצבים בירושלים, את פולדי באביב 1922, לבקר אצלו. לנסיעה זו בדרך הים לארץ ישראל הקדיש וייס כעבור שנים פרק מלבב בספרו האוטוביוגרפי, פרק שהגיע לשיא בתיאור התרשמותו הראשונה מן הערבים. בירושלים הכיר וייס מקרוב את העדה המוסלמית, התחיל לקרוא את הקוראן בצרפתית ובגרמנית. הבית הלאומי היהודי הצטייר בעיניו כיצור מלאכותי שאין לו אחיזה במציאות. "היהודים אינם חוזרים כאן למולדתם. הם זרים כאן. לא מצאתי דבר פסול בהתנגדות הערבים לבית הלאומי. הציונות היא תנועה בלתי מוסרית : מהגרים באים הנה בעזרת מעצמה גדולה כדי ליצור כאן רוב. לכן החלטתי להעמיד עצמי לצד הערבים בכל החיכוך הזה", כתב וייס בשנות החמישים.

בירושלים נתמנה וייס סופרו של "פראנקפורטר צייטונג", אחד העתונים החשובים או באירופה. שגאת הציונות הביאה אותו, האתאיסט המושבע, לידי ברית עם האורתודוכס הקנאי ד"ר יעקב ישראל ודהאן ; שניהם ראו חובה מוסרית לעצמם לתמוך בערבים.

בשנת 1923 יצא וייס למסעו הראשון במזרח הערבי, סייר במצרים, התבונן בהתמרדות המצרים נגד הבריטים ודהאן לקח אותו לרבת-עמון והציגו בפני אמיר עבר הירדן, עבדאללה. בנו של האמיר, טלאל בן 12, שהדגים בפני האורחים רכיבה על סוס, עשה על וייס רושם רב. שנים אחרי-כן כאשר אשתו הערביה, מונירה, ילדה לו בן, קרא לו וייס-טלאל. האמיר עבדאללה הוכתר, כידוע, למלכה הראשון של ממלכת ירדן העצמאית ונרצח בשנת 1951 ; טלאל שעלה על כס המלוכה, חלה במחלת רוח ונמצא כיום בבית חולים לחולי רוח באיסטמבול.

סירורו של וייס במשכנות ישמעאל הגבירו בו את ההערצה הרומאנטית לערבים. סח לי לאחרונה ירושלמי ותיק שהיה נפגש באותן השנים תכופות עם וייס, כי פעם זרק הברה מעין זו : "תנועה אחת של הבדואי המלוכלך ביותר, המניף בגראציה את העבאיה שלו יפה בעיני מכל נימוסי היהודים האירופיים המשכילים ביותר".

על שובו למולדתו כתב : "נתחורר לי שאני מסתכל בנוף האירופי בעיני זר". בחינה נפגש עם אביו שסלח לו את חטאיו בעבר. וייס עבר זמן-מה במערכת ה"פראנקפורטר צייטונג" והשלים ספר על המזרח הקרוב.

בשעת אחד הביקורים בבולין הכיר את אלונה, בת למשפחת מהולשטיין, אלמנה ואם לילד, המבוגרת ממנו ב-15 שנה. הידיעה על גשואיו עם הגרמניה-הנאצית, היתה זעזוע חדש למשפחתו.

מסעו השני של וייס למזרח קשור בהתקרבותו הרעיונית לאיסלאם. באביב 1924 יצא בשליחות עתונו למצרים ושם התיידד עם השייך מוסטאפה אל מאראגי, מן המרצים החשובים באוניברסיטה הדתית "אל אוהרי". אל מאראגי חלם על תחייה רוחנית של האיסלאם, שניסל ממנו זרחו מימי קדם. דמיונו העשיר של וייס נידלק לאפשרות לפעול לשיקום הדת הגדולה

שאבר לה כוחה הרוחני. מתקבל על הדעת שוייס הרגיש כי כשרונותיו יוכלו להעלותו לעמדות יחידות במינן בעולם המוסלמי שחסר היה אז אנשי יומה בעלי חינוך והשכלה מערביים. כאשר חזר לגרמניה לא מצא עוד לשון משותפת עם ידידיו. הוא היה עתה שקוע כולו בעולם המחשבות שלו, נמשך למסעות ולהכרת ארצות חדשות. בעיקר משך אותו המדבר: הגאות החבוים בין עצי דקל, הבאר המוקפת עירי גמלים, המדורה בלילה הצונן, הקפה החזק והריחני, פיטפוטי הבדואים. יום אחד נכנס לבית ידיד יהודי שהיה ראש העדה המוסלמית הקטנה בברלין והודיע לו כי ברצונו להתאסלם. אותו יום הקיץ הקץ על ליאופולד וייס; גולד מוחמד אסעד. שבועות אחדים אחריכך התאסלמה גם אלונה.

כעבור שנים הביע בפני דודו, פרוץ פייגנבאום בירושלים את הסברה, כי התאסלמותו של פולדי היתה תוצאה של שנאתו לדת אבותיו ולעמו, שנאה שאליה הגיע מתוך זילזול באביו בימי ילדותו. יתכן שאסעד חשב על עצמו ועל אביו שעה שהלך להתאסלם. כאשר הודיע אחרי השתמדו לאביו על צעדו, לא באה כל תשובה. רק כעבור זמן כתבה לו אחותו: „אבא חושב אותך למת...“

בינואר 1927 עלה וייס לרגל למכה. אשתו ובנה בן ה-10, גילו אליו. אבל תשע ימים אחרי בואם לקודש הקדשים של האיסלאם נפטרה אלונה באופן פתאומי. על וייס חשך עולמו. האסון עשה אותו קודר ומריר. בנה של אלונה, אחמה, נשאר אתו שנה אחת והוא נטלו עמו למסעו הראשון לפנים חצי-האי-ערב. אחרי כן החזיר את הנער לגרמניה בהתאם לרצון משפחת אלונה, ואילו הוא עצמו נשאר בחג'ז.

וייס שקע כולו בחקר פילוסופיית האיסלאם, שיגן זלמד את הקוראן ובילה ימים בעיון בכתבים עתיקים בספריית המסגד הגדול במכה. הערביית שלו נעשתה משוכללת עד כדי כך שהערבים לא העלו על הדעת כי מוחמד אסעד המלומד הגוי יהודי מומר, שבא רק לפני זמן קצר בחיק האיסלאם.

יום אחד פגש אותו בספרייה הנסיך פייסל, כיום מלכה של סעודיה. הספרן הציג את וייס בפני הנסיך וזה הזמינו לבקר בארמון. למחרת הוצג וייס בפני המלך אבן סעוד שמאו קראו אליו יום יום כדי לשמוע מפיו את דעת המערב על ארצו. וייס נעשה אחד היועצים שהסתופפו בחצר המלך הבדואי.

אבן סעוד העניק לוייס רשות לסיר בפנים חצי-האי-ערב והוא עבר את המדברות לארכם ולרחבם והתאזרח במהירות בקרב העם הואהאבי. וייס הקים לו בית במדינה, נשא וגרש נערות בדואיות עד שבשנת 1930 הופיעה בחייו מוג'ירה, בת שייך נשוא פנים מנג'ד. זו ילדה לו את טלאל. בביתו במדינה נצטברה ספרייה עשירה על האיסלאם והוא היה האירופי הראשון שהגיע לחאדי בישא והגיש למלך דו"ח על האפשרויות הטמונות באיזור זה להתפתחות החקלאות בקשר לשאיפת אבן סעוד להפוך את הבדואים שלו מנודים לעובדי אדמה.

וייס ראה את עצמו בן-בית בחג'ז. היה מאוהב בערב ורצה לשרתה. אבל גראה שמוצאו היווה מחסום בינו לבין אבן סעוד, שנהג לשבח את מאמריו על סעודיה ובעיוותיה אשר הועתקו ברובן על ידי העתונות המצרית. אף-על-פי-כן הרחיקו אבן סעוד מחייה המדיניים של חג'ז. יום אחד גילה יורש העצר, הנסיך סעוד, „בצחוק“ את אוגו של וייס, כי מזהירים את המלך מפניו כאילו היה מרגל בריטי, הבין אסעד-וייס את הרמז ואחרי שש שנים בחג'ז לקח שוב בידיו את מקל הנודים ופניו מועדות להודו.

מחג'ז עד פאקיפמאן

הודו, שהיתה נתונה במאבק לעצמאות, גראתה לו כר אידיאלי לפעילות מדינית בקרב העדה המוסלמית. הוא קיים מזמן קשרים עם מנהיגי המוסלמים בהודו, וביחוד עם מוחמד איקבל, המשרד והפילוסוף הגדול, מאבות הרוחניים של פאקיפמאן. איקבל קיבלו בורעות פתוחות ושיתפו בעיצוב המדיניות המוסלמית בהודו לקראת הקמת מדינה מוסלמית. וייס התמסר לרעיון המדינה המוסלמית בכל להטו וכשרונו, הרצה עליו, ערך עתון יומי בשפת

אורדו אותה למד מהר על בוריה. שמו יצא בקרב המוסלמים בהודו כפרשן מובהק של החוק והתרבות האיסלאמית.

כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה, עצרוהו הבריטים בתור אזרח אוסטרי והכניסוהו למחנה מעצר לאזרחי אויב. כאן גיסה וייס להוכיר לבריטים את מוצאו היהודי מתוך טענה שמגוחך לחשוך בו כי הוא אוהד הנאצים. אך שום נימוקים לא הועילו. באותם ימי בדידות וחוסר מעש במחנה מעצר, גיסה וייס למצוא את הדרך חזרה למשפחתו. דודו, פרופ' פייגנבאום, הראה לי מכתב שקיבלו יום אחד מפולדי וייס. יתכן שוייס התכוון על ידי כך להראות לבריטים כי משפחתו היהודית היושבת בארץ חסות של בריטניה אינה מסתייגת ממנו. רק כעבור שנתיים הורשה לעבור למחנה אחר בו התגורר כבר יחד עם מונירה וטלאל. במכתביו לדודו בירושלים תור והדגיש את רצונו העז להציל את אביו בחינה והדגיש שהמרת הדת לא שינתה במאומה את יחסו למשפחתו.

עם סיום המלחמה שוחרר וייס מהמעצר והסיל עצמו שוב לתוך המאבק למען מדינה מוסלמית בחלק של הודו. הפעם היה כבר בין אנשי הצמרת של התנועה המוסלמית. כאשר הוקמה פאקיסטאן העצמאית נתמנה ראש המחלקה לשיקום האיסלאם שהייתה צריכה לעצב את יסודות האזרחות במדינה מוסלמית. כעבור זמן מה הועבר לשירות החוץ כראש האגף למזרח התיכון, יצא לסידר מקיף בכל ארצות המזרח התיכון, חידש קשרים ישנים, ובין השאר ביקר בסעודיה ובירושלים העתיקה.

עתה התגורר בקאראצ'י מוקף משרתים. אבל בנשמתו התרחש משהו בלתי צפוי: ליאופולד וייס התחיל להתגעגע לאירופה, רצה לשמוע מוסיקה מערבית, לקרוא שוב את הספרות החדשה של המערב. הוא חשב על פרידה מפאקיסטאן ושקל את ההצעה שהגיעה אליו מאחת האוניברסיטות בארצות-הברית להרצות על הפילוסופיה של עמי אסיה. טלאל נעשה חלוץ השיבה הזאת למערב: הוא נשלח לאנגליה ללמוד אוריקלות. אחריו נסעה מונירה.

בשנת 1953 נפתח לפתע אשגב מפתה בפני וייס: ממשלת פאקיסטאן הציעה לו לצאת כראש משלחת באו"ם. כאשר בא בניו-יורק ידעו אך מעטים על עברו. הוא הפתיע את דודניו הרבים המתגוררים בארצות הברית כאשר זיהה עצמו בפניהם כפולדי וייס. הוא נעשה אישיות מקובלת בחוגי הדיפלומטים שהתפלאו על ידיעותיו בתרבות המערב ועל שליטתו בשפות רבות. עד שבה משבר: אסעד הכיר את הפולניה פולה, אשתו לשעבר של רוזן פולני ובשנות החמישים ידירתו של אחד מחברי משלחת פאקיסטאן באו"ם שהתאסלמה וקיבלה את השם: חמידה. פולה הופתעה כשנודע לה שהמיניסטר הפאקיסטאני הממונה על ידידה מדבר פולנית רהוטה וביקי בתרבות פולין. ההיכרות נהפכה לאהבה, וחמידה נישאה למוחמד מלבוז בטכס אזרחי שנערך בבית דודנו היהודי בניו-יורק, ששימש יועץ כלכלי לאציל אוסטרי עשיר ובעצמו נשא את בתו של האציל. את הטכס ערך שופט יהודי. וייס הופיע בו לבוש גלימה שחורה של מוסלמי שומר מצות. אך נראה שבכך הגדיש את הסאת. חבריו במשלחת פאקיסטאן הצליחו להכשילו על-יסוד טעות טכנית קלה מצידו וממשלת פאקיסטאן פיטרה אותו ממשרתו.

אז התיישב אסעד בווירג'יניה ששכר אחרי דירת הפאר שעמדה לרשותו בניו-יורק ובמשך שנה הכתיב לפולה את "הדרך למכה". הספר שהופיע באנגלית, הפך לרב-מכר והכניס למחבר כסף רב. הוא תורגם לרוב שפות אירופה. בשביל הוצאת פישר הגרמנית תירגם וייס את הספר בעצמו. הוא חזר לצור מחצבתו התרבותית: שוב היה לסופר.

עד שנעלם יום אחד מן האופק. משפחתו בישראל לא יודעת כיום דבר על מקום הימצאו אולם שמועה אומרת שליאופולד וייס שבץ את תרבות המערב וחיים במערב, והתחיל שוב להתגעגע על המזרח. אומרים שהוא יושב כיום בקהיר שקוע בעבודות מחקר בספריית האוניברסיטה "אל אזהר", שהודות להשפעתה נטש לפני 38 שנים את דת אבותיו.

„תייר“ ישראלי — בגליל

מאת יהושע א. גלבוז

לפני זמן קצר חזרתי ממסע בן כמה חדשים באפריקה ובפרס. שבע גופים זרים, ספוג מראות משמונה ארצות, השתוקקתי כבר ל„מסע“ בארץ. אף שמעתי בעצתו של מר חיים לבנון, ראש מחלקת ההסברה של הנהלת הסוכנות היהודית, שהזמיני להילחט אליו לסיוור. ראשית דרכנו היתה צפונה והכוונה העיקרית היתה הפעם לראות עבודות־הכשרה לקראת התיישבות חדשה בגליל ולעמוד שם מעט על דרכי הקליטה של העלייה האחרונה. אבל הדרך מומנת גם כל מיני „פיתויים“. הנה חולפים אנו על פני עכו שלאחר הבולמוס של סופיה לורן (ששהתה בארץ לרגל עבודות ההסרה של „יהודית“). הרבה פלאות ראו זה לא כבר סימסאותיה וכוכיה של עכו. אבל כבר נימחו אותותיה של „הוליבורד“. שוטרים נשמו לרוחה לאחר „שוק־דמשק“ שבויים כאן. די להם בהמולת השוק המקומי הרגיל. תמה הפלישה של בוהימה אמנותית, נוער־זוהר, בלונדיניות וסתם פילוסופים. עכשיו שוב אפשר להשקיף על דברים של מה־בכך, כגון על גבעת גאפוליאון (שבניגוד למחנה־המסריטים לא הצליח לכבוש את עכו) ומצודת בית־הסוהר הגונות בתוכה פרקי גבורה יהודית מהדורות האחרונים. העיר נרגעה וחזרה למסלול־חייה. עיר שאינה נחפזת להשתנות. חנות אחת של פירות וירקות אינה מכירה בשום תמורה מאז ימיה־מלכתיות הראשונים : בפיתחה מתנוסס סמל־המדינה ולידו דיוקנותיהם של ויצמן ובן־גוריון . . .

עוד חולפים אנו על פני נהריה המגנממת. כירכרות אחדות עומדות בשממונן — זכר לעונתי־קייט שנסתיימה. מציצים לאכזיב. מן האכסניה מזדקר זוג אמריקני צעיר — כעין „ביטינקים“, העורכים טיול־שליחודים בעולם. הגבר מגודל־הזקן מרכיב את בת־לוחיתו על אופנוע עמוס־ציוד והם יוצאים לגמוא את מגת־המרחקים היומית בישראל ה„פאנאטאסטי“.

* * *

אנו עולים בדרך המתפתלת לאדמית. מצעירי הקיבוצים של השומר הצעיר על הגבול עם לבנון. „קן נשרים על רכסי־הר“ — אומרים עליו בתנועה. לפני כמה שנים היתה העלייה בדרך זאת הרבה יותר קשה. לאחרונה היא הורחבה על־ידי הקרן־הקיימת, יחד עם פריצת דרכים נוספות בסביבה. במקום אחד נפסק הכביש הסלול. „כאן נגמר התקציב“ — מעיר איש מחלקת־ההתיישבות בסוכנות, אשר נצטרף אלינו.

כל הזמן נוסעים בסמוך לגבול. אם תרים מעט קולך, כמ־יכול אתה „לראיין“ לבנונים המהלכים מעבר לחביות־הקור. הנה כפר גורדיי — חצוי בין ישראל לבין לבנון. לפניך השיכונים החדשים של בני השבט הבדואי ערב אל רמשה. לא רחוקים הימים, שהם היו מפורזים על אדמות אדמית — והיו משלמים מסים ללבנון. מה המצב כיום ? — אני מתעניין. לא נודע לי אם גובה־המסים הישראלי כבר הגיע אליהם, אולם מסבירים לי ש„הם חיים בדוקים עם אדמית“. עוד קצת הלאה ומנקודה מסוימת של דרך־ההרים הזאת נגלית היטב צור הלבנונית. שפע של יער. בחלקו הגיכר — חורש טבעי, בן דורות. בחלקו — אגדת־היער המודרנית, נטיעות הקרן־הקיימת מהשנים האחרונות. פה ושם — שכנות של אלון עתיק ואורן צעיר. במקום אחד, תוך מבט לצלע הר נגדי, פלסתי : „חתיכת שווייצריה“. מתקנים אותי : „חויצריה“ ; שלא אשכח, חלילה, חלקה של משפחת וייץ (יוסף וייץ — מראשי הקרן־הקיימת) ביעור החדש הזה . . . ומה השבילים המלבינים האלה הגמתחים על פני ההרים המוריקים ? מלמדים אותי פרק בהלכות הגנתי־ער מפני אש. אלו הן חלקות „מגולחות“, ברוחב של כעשרים מטרים. הצמחייה נעקרה מהן ופעם בפעם „מגלחים“ אותן מחדש. כך הן משמשות מחסום טבעי נגד התפשטות דליקות בשטח.

* * *

גאות הישובים בסביבה, מהם מושבי-יעולים, על המטעים. הם לא מעט „אשמים“ בחידוש, שלא רק עודפי-ירקות, אלא גם תפוחים — זה סמל-המותרות בישראל לפני שנים מספר — כבר מוצאים דרכם למזבלה... לגנדי העינים מתחלפות שדירות של מישימיש ואפרסקים, תפוחים ואנסיים. „כוח אטומי לאדמה הזאת עוד מימי המקרא“ — אומרים האנשים, בהוסיפם סממך-של-ימינו לתיאורים תניכיים. מדריכה-הסוכנות אינם מניחים את כל הבכורה לנתונים הטבעיים ומבקשים לא לשכוח את האגרו-טכניקה המודרנית. והמתיישבים עצמם מכניסים לחשבון: עמל, שקידה, מסירות. רשמתי הכל — לא אקפח שום גורם...

בשנות השלושים עמדה ההתנחלות בסימן של חומה-זמנדל. אחד הסמלים של כיבושי שנות הששים — מצפורים. בולדוזרים כבדים של הקרן-הקיימת מבקיעים דרכים. פה ושם נופל קרבן החורש רבי-הדורות. אין דבר — אומרים לי — עוד נשארות לא מעט מזכרות — צמחייה פאטריארכלית. אבל עובד-הכשרה אחד, שהוא ממש שיכור-פיתוח, בכל-זאת מתפנה פעם בפעם להתרפקות על הסבע. אדם בעל מידות-גוף גדולות, הוא דווקא חובב של פרחים מיניאטוריים, אשר אותם הוא מציל ואוסף מתחת לסלעים הנעקרים. בעוד שנים מספר, הישערו מטיילים מה היה כאן ב-1964? אולי יבינו זאת — על-פי ה„אובליסקים“ המיוחדים במינם שאנשי ההכשרה מקימים עכשיו תוך עבודתם. אובליסקים אלה הם סלעי-ענק, שהוצאו מהשטח והוצבו במאונך בצדי הדרך.

* * *

מצויים אנו בתוך-תוכו של המיבצע, אשר החל זה לא כבר, לפי החלטת ממשלת ישראל מסוף 1963: ישוב הגליל המרכזי. בלשון סמלים מפרשים לנו, כי זהו „הגנב של הגליל“. שלב ראשון של המיבצע נוגע לחלק הצפוני של הגליל המרכזי, שבו קיימת בעייה של מיעוט — המיעוט היהודי... כאן מהחים היהודים רק כעשרה אחוז מאוכלוסי האזור. יש שקוראים עדיין למיבצע בשם „מיבצע-סוס“. סוס, כי לפני שהחלו לעבד את תכנית-ההתיישבות הזאת אפשר היה לסייר בשטח רק ברכיבה על גבי סוסים. עכשיו משתרעות כבר כאן דרכים שנפרצו על-ידי הקרן-הקיימת: 14 ק"מ מאדמת מזרחה, לעבר זרעית ושומרה; 13 ק"מ באזור שגבי-יודפת ודרך למעלה הרחוק. עכשיו „סוס“ פירושו — סוס: סוף-סוף...

מרכזה-הגליל הוא שטח שלמעלה ממיליון דונם, שבסך-הכל נמצאו בו עד לפני זמן קצר כ-13 אלף יהודים. מרחב כזה לא יקבל הרגשה של שייכות ממשית למדינה על-ידי עיר אחת או שתיים, אלא בזכות חקלאות הנותנת אותות-קיימה בפריפריה. שלב ראשון של תכנית-סוס חזוה, איפוא, הקמת 12 ישובים בחלקו הצפוני של הגליל המרכזי — והם ישובים חקלאיים, מרכזים כפריים וישוב אחד שימשש גרעין לענף-הקייט באזור. זה יעלה, לפי התחזיות, כמאה מיליון לירות (בחמש-שש שנים), שבהוצאותיהן משתתפות הקרן-הקיימת, הסוכנות ומשרד השיכון של הממשלה.

הדרכים, כאמור, כבר נפרצו בחלקן הגדול. שטחים נרחבים כבר הוכשרו לעיבוד. פה ושם אנו רואים בורות: אלו הן בורות-הסקר, לצורך בדיקות האדמה — לפני שקובעים סופית את עומק ה„גרידה“ (ע"י הטרקטורים והבולדוזרים) ולפני שמחליטים סופית על הגידולים שיוחזרו לכאן. אולם כבר ברור, שמטעים יהיו כאן מן הענפים הבסיסיים.

ותוך כך אנו למדים, שעם תכנית ההתיישבות החדשה בגליל מתחוללת תמורה יסודית בשיטה ההתיישבותית של המוסדות. בכמה מקומות כבר החלו בנטיעות, כי המתיישבים יבואו אל המוכן לא רק מבחינת דיור, אלא גם מבחינה משקית. הם יגיעו אחרי כל עבודות-ההכשרה — „ישר לענפים“. הגסיון לימד, כי תעסוקה זמנית של המתיישבים, עד שהמשק החקלאי יכול לקלטם, גורם התמרמרות וניוון-מה. הפעם הכוונה היא לעודד התקשרות של המתיישב למשק החקלאי מראשית צעדיו על האדמה הזאת. מיד לאחר בואו הנה יוכל להתפרנס מחקלאות. שיטה זאת חשובה במיוחד, כאשר מביאים בחשבון שחלק ניכר של המתיישבים בשטח זה יבוא משורות הבנים של משקי הר אחרים.

* * *

אנו ממשיכים לנסוע ברכיב, שיש המגדירים אותו כ„גג הארץ“. בכמה מקומות עוברת המכונית בין שדרות של עצי דפנה, שהשטח משופע בהם. בתוך ואדיות מלמטה, מעברי הדרך, מוריקים מטעים של ישובים „ותיקים“ — ותק שלא הגיע עדיין לעשור. והנה לפנינו מטע מגודר ברשת-ברזל — מגן מפני איילות וחזירי-בר...

אנו מגיעים לבריגית, שנועדה לשמש מרכז ראשון של האזור. בתים מרווחים ומצוייזים במתקני נוחות ניבנו בשביל המתישבים. בתחילה תהיה כאן היאחות נחיל — ולאחר-מכן יבואו „אזרחים“. כאן — מראים לנו — יהיה בית-הספר וכאן הצרכנייה. מישהו שואל: ואיפה תהיה האוטירה?...?

מדרך-טבע, הכל מתעניינים במים. הם יתקבלו — מבטיחים — ממפעל הקישון ומקידוחים מקומיים. אל לנו לשכוח — מוסיפים אנשים הפעילים במיבצע — כי אזור הגליל הוא הגשום ביותר מכל אזורי המדינה. עונת הגשמים היא כאן הארוכה ביותר — תקופת-היובש נמשכת רק ארבעה חודשים — והגשמים מצטיינים בעוצמתם. תופעות של בצורת כמעט לא ידועות באזור הזה.

העתיד עדיין מקופל במפות גדולות, בשירותים, בטורי-מספרים, בטבלות-סקרים. אבל העבר הרחוק גלוי וידוע. ועברו של הגליל מספר לא רק על הוד היסטורי, אלא גם על שיגשוג ושפע חמריים. השבטים שהתנחלו כאן בימי קדם ידעו מלחמות וצרות מרובות, אולם הם ידעו גם רוחה גדולה ועושר. עכשיו כמובן, מסתמכים מומחי ההתיישבות על בדיקות ומחקרים מדעיים, אולם הם אינם נכונים גם לחתר, למשל, על עדות רילבאנטית כזאת המצויה בתיאוריו של יוסף בן מתתיהו ב„מלחמות היהודים“ — על „ארץ דשנה“ ו„עושר תנובת הארץ“ ו„ברכת האדמה הטובה“ ו„ארץ זרועה ופוריה בכל מקום“...

יש המכנים אזור זה — מובלעת הגליל — בשם „ארץ המיליון“, לפי מספר דוגמי-האדמה. לעומת 29 ישובים יהודיים מצויים כאן 51 כפרי מיעוטים שבהם חיות כמאה אלף נפשות (ולפי התחזית של הריבוי הטבעי יגיע מספרם לכדי 180.000 עד סוף העשור השני למדינה). לא סוד הוא, כי תעמולה עויינת מנסה להציג את תכנית ההתיישבות החדשה כמכוננת, מעיקרה, לגישול ערבים מאדומותיהם. אולם כל המוסדות המיישבים מטעימים את המטרה לשלב גם את הכפר הערבי בתכניות הפיתוח, שמיסודן הן מושתתות על חקלאות אינטנסיבית העשויה לפתור שאלות רבות גם לתושבי האזור החתיקים.

ועם זאת טבעי הדבר, שיחד עם החשבונות המשקיים — ניזונה תכנית ההתיישבות בגליל משיקולים שמקורם בתנאים הגיאופוליטיים והבטחוניים הספציפיים של מדינת ישראל. אומה שהוזהרה לפני אלפי שנים במלים „מצפון תיפתח הרעה“ — ודאי רשאית להיות עדה למשמעות אפשרית של מלים אלו.

* * *

כאשר אתה עובר בימים אלה בגליל מנקודה לנקודה, מתבונן סביבך ומשוחח שיחות חטופות — יש לך רושם, כי מרחבים שלמים פושטים צורתם המסורתית וה„ישובית“ ומתעטפים בלבוש אנוש חדש. הגליל הוא מוקד זכרונות לאומיים עתיקים ועשרם של חלומות וערכים ומעשי גבורה מהדורות האחרונים — אך נדמה, כי ההיסטוריה הרחוקה כמו העבר הקרוב למדי אינם נוגעים הרבה לחלק גדול ומתרחב של האוכלוסים בחבל ארץ זה. הגליל ה„שרשי“ כאילו נדחק לקרן-זווית מפני זרמי העולים החדשים.

ודאי אין להתעלם משורה של ישובים ותיקים ומבוססים. משמאלה ומימינה של הדרך שוכנים קיבוצים, שסימנם רוחה ותרבות, בעלי פוטנציאל משקי, מפעלי חרושת וקייט. אולם בכל-זאת ה„אמיגראציה“ משתלטת. לתיר (וגם ל„תירי ישראלי“) יראו: פה היה „סליק“ של ה„הגנה“ ופה החורשה שבה נתפס שלמה בן-יוסף; כאן „האריה השואג“ לזכרו של טרומפלדור וחבריו ושם היו קרבות עתירי אגדה במלחמת השחרור. אך על הכל חולשים כיום ריכוזי-עולים ועירודת-פיתוח, שלא ידעו את תקופת תש"ח. בכל מקום מזדקרים השיכונים של העשור האחרון, המקפלים בתוכם פרובלמטיקה לגמרי אחרת מזו שידעה הארץ לפני 20 או 15 שנה. יושביהם

הם אזרחים שווייזכיות במדינה — ואף־על־פי־כן הם מהווים איזה־שהוא עולם נבדל מזה של יושבי דסנה, כבר גלעדי ונאות מרדכי ...

* * *

באנו לצפת. צפת שאחרי העונה נראית כנסיכה נרדמת. לאחר חודשים מספר של המולת קייטנים וגופשים מתבלט אופייה האמיתי : עיר שרוב תושביה הם עולים חדשים. ודאי לגיטימית היא החרדה, שהושמעה באזנינו על־ידי כמה מחובבי צפת מושבעים : הפיתוח עלול לפגוע בקסמיה של העיר ; פינת־החמד הקייטנית עלולה לאבד מחינה בעקב סתם־חרושת. אבל 17 אלף התושבים של העיר אינם יכולים לחיות כל השנה משלושת חודשי ה־”סיוון” בתוספת אגדות ונופים מקסימים.

אבות העיר יודעים, כי הנכס העיקרי של צפת הוא יופיה המיוחד במינו. מר אברהם הכהן, ראש העיר, עושה לא מעט למען שימורו וטיפוחו של יופי זה. אבל השאלה המתמדת היא כאן : פרנסה רצופה. זו שאלה כאובה לאנשי עסק ותיקים, ולא־כל־שכן לעולים שקיומם על הכנסות־יומם. צפת של שנות השישים משועת איפוא ל־”המולת” חרושת ומלאכה. ודאי יש להיזהר בכבודה של פינת־נוף זאת, שתישאר מרכז־מיכה לתיירים ולמבריאים. אולם החייב תובעים את שלהם. ויאמר : לא רק משיקולים פשוטים של פרנסה צמאה צפת לפיתוח ”פרוזאיי”, אלא שגם מבחינה חברתית ותרבותית היא חייבת לשחרר עצמה מהתלות המופרזת בקייט. געש ורעש בעונה קצרה ושיממון בתשעת החדשים הנותרים של השנה — זו איננה הווייה בריאה לכמעט שתי רבבות נפשות, ובודאי לא לבני הדור הצעיר.

* * *

הרבה מאותן בעיות פרנסה צפתיות חוזרות בריכוז־עולים שונים. אבל אין להיתפס למחשבה מוטעה, כי העולים החדשים גורמים רק דאגות. לא אחת הם מוציאים ישובים מתרדמתם, ויש שממש מחיים אותם.

נכנסנו למטולה. אפשר שמטולה ה־”שרשית” מסתמלת בשמות כל־כך רומאנטיים (של מלונות) כמו ”שלג הלבנון” ו־”ארוזים”. והנה לפניך שלט־מסעדה המתפאר ב־”מטבח וינאי”. אבל דממה מעיקה על הרחוב הוותיק ה־”ראשי”. אנשי המועצה מודים, כי עם העולים החדשים נתוספו למושבה ”צרות” והוצאות. הם עדיין לא נושאים בעול מסים, ואף לא משלמים עדיין את כל המגיע מהם תמורת מים. אבל כדאי. אתם, פשוט, ”יותר שמח” ... בלעדי העולים — אומר אחד — כבר כמעט לא היה אפילו מניין בבית־הכנסת ... טוב לראות — אומרים — שבית־הספר, אשר היה מרווח־מדי, נעשה צפוף־מדי. ובסיפוק הם מוסיפים : זה חמש־שש שנים, שאין עויבות במטולה — ולא מעטים מבני מטולה, שעזובה קודם לכן, רוצים עתה לחזור אליה. הולכים אנו אל גושי השיכונים של העולים. כמה מהותיקים שבותיקים הסתכלו בצער על בנייתם : בניינים של שלוש קומות — האם אין זה ”קילקול” של מטולה ? ואכן, שלוותה של המושבה הופרעה. אבל אין גם ספק, שבדרך זאת היא יוצאת מקיפאונה. יש בה פחות אידיליה, אבל יש יותר חיים ! כמובן, רצוי מאוד לשמור על הסגנון החקלאי של מטולה ולהיזהר שלא תיהפך לסתם־עיריה, אבל טוב ש”טולטלה” מעט ושוב אין היא מפחדת מפני ”רוחות־פרצים”.

מטולה השלימה עם התמורות האדריכליות שנתחוללו בנופה. אין אסון בגובה של שלוש קומות. אלא שהבניינים האלה, אשר קלטו עולים, החריפו את בעיות הפרנסה. מה התעסקוה שמטולה יכולה להציע לתושביה החדשים ? ותיקים טוענים, כי יחד עם השיכונים צריך היה להקים, לפחות, תעשייה זעירה. הקטיף גותן ימי־עבודה נאים, אבל עונה מאושרה זאת היא קצרה. אחר כך הם נוסעים לעבודה לקרית־שמונה ולמקומות אחרים בסביבה. זה לא נורא, אבל האמביציה של אנשי המועצה הנוכחיים היא ליצור מקומות־קיום יציבים לעולים בתחומי המושבה.

נכנסנו לזירות העולים. הם משלמים בסך־הכל כמה עשרות לירות שכר־דירה לחודש. זירות מרווחות למדי, ברובן כבר מרוהטות. המטבחים הם נקודת בוחן חשובה. אין זכר, חלילה,

לפתיליה. יש גאו וסידורים למים חמים. פה ושם כבר יש פריזידרים. ובכל־זאת ניתן עלינו גשמי־גדות של טענות. זדאי אתה עלול להתרגז מעט, כאשר אתה שומע טרוניות ורואה „למה הגיעו“ לאחר חודשים ספורים בארץ. על קצה הלשון כבר מוכנה המלה „כשבאתי“. ובעצם, לכל זאת לא סתם הגיעו, אלא פשוט קיבלו. כמעט מתפרצת השאלה: מה עוד „אנחנו“ חייבים לכם על שהואלתם לבוא אל הארץ הזאת? ...

אבל בהירהור שני תבוא לידי מסקנה, כי אלו הן מחשבות הבל. מן הדין לראות את כל מיכלול הבעיות והמיטען האמוצינאלי של אנשים, אשר נעקרו מדרך חיים (ותהא קשה כאשר תהיה) וחייבים לשתול עצמם בהווייה חדשה. יש לראותם על רקע היסורים הנפשיים הטבעיים של פגישה עם מציאות חדשה, סביבה אחרת, לשון זרה להם. אין לגשת אליהם גישה של השוואות אריתמטיות יבשות, אלא להבין לפתיהם, לרגשות א־ההודאות המקננים בתוכם. ואין ספק, כי למרות השיכון המוכן והעזרה הנדיבה בהחלט של המוסדות — יש יסוד לחששותיהם. ושוב: בראש וראשונה מעיקה השאלה של יציבות הקיום והפרנסה.

* * *

אחזור מעט על הטרוניות מפי עולים. אחת מתאוננת, שהבעל — ידוע־חולי — נאלץ לעבוד עבודה פיזית קשה. אשה אחרת אומרת במרירות: אני מניקוריסטית ופיקוריסטית — ומה אעשה במקצועי זה כאן במטולה, אפילו אני נהנית מדירה כמעט חנם? ועוד אחת מתאוננת, שאת בנה, אשר למד בכיתה ה' בארץ המוצא, „הורירו“ כאן לכיתה ג'. וזה טוען, שאת שכרו מהעבודה הוא מקבל רק בראשון וב־15 בחודש — ואין הוא יכול „למשוך“ עד אותו יום. ואחר פוטר. אשה אחת מבקשת מכונית־פירה. ואחד „בוכה“, שהילד לא מקבל (בלי כסף) את כל הספרים והמחברות מבית־הספר. וטענה על חוסר דלת גוספת בדירה — ואפילו „רוגז“ על שלא נתנו זילונות יחד עם הדירה...

ברור, כי הרבה מהטענות הללו ודומות להן גובעות, במידה מסוימת, מ„פינוק“ העולים. כיוון שהם באים אל המוכן ונהנים מטיפול נרחב ומזכויות מיוחדות, הם נוהלים את התחושה כי בכל עניין ובכל מה שחסר להם (כמו שלא אחת חסר לותיקים) יש לפנות ל„מוסדות“. אזכיר שיחה עם מר חיים לבנון, ראש מחלקת ההסברה של הסוכנות, שנסבה על בעיות עלייה וקליטה. הוא השכיל לראות את הצד הפסיכולוגי שבטרוניות אנשים, אשר דחוק נעזרים ביד רחבה. בקשר לכך סיפר מעשה מבדח במשפחת עולים רבת־נפשות, שהובאה אלינו בראשית המדינה „על כנפי נשרים“. לאחר שהייה קצרה במקום שנועד לה, עלתה המשפחה על הרכבת הנוסעת לירושלים — בלי כרטיסים. וכל הנוסעים האלה, פשוט, לא יכלו להבין איך דורש מהם המבקר כרטיסים: כדי להביא את כולנו ממרחקים באווירון היה לכס כסף, להושיב אותנו בדירה ולתת לנו משק אתם יכולתם — ורק כרטיס־רכבת לירושלים כבר חבל לכס לתת לנו? ...

אין סוף לטענות. משפחה אחר משפחה מזמינה אותנו להיכנס אליה, באמירה: גם לנו יש שאלות. אפשר חושבים האנשים, שאנחנו מ„הממשלה“... מבקשים מאתנו „העברות“, מדברים אתנו על הצורך בגידור הבתים במעקה־ביטחון. יש טענות של טעם ויש חסרות יסוד. אבל צריך להתייחס לכל בהבנה. ובבית אחד נגעו הדברים אל הלב, כי נזדקר מהם הרבה מהרקע הטראגי של אנשים אלה. לאשה היתה רק בקשה אחת: שגעזור לבן שלה להמשיך לימודיו באוניברסיטה. שאלנו, האם זה בנה היחיד — והשיבה: בעד השני נתנו לי מספר באושוויץ...

* * *

ראש־פינה היא סכתה מכובדת — מעל לשמונים. אבל — כפי שהתבטאו תושבים ותיקים שלה — „מי שם כיום לב לישישים?“ וכך נשכחה אחת הראשונות. היא נשלכה לעת זיקנה — נזרקה ממפת־הטיפול של המוסדות. איך אומרים לפעמים ותיקים ממורמרים? — צריך לרדת מהארץ ולעלות אליה מחדש, כדי ליהנות מזכויות סיוע בקבלת שיכון וכדומה. כך יש שמפליטים אנשי מושבה ותיקה כראש־פינה: אולי הדרך היחידה בשבילנו לזכות בתשומת־לב היא להיעלם ולהתחיל הכל מבראש־פינה: כישוב־עולים. אבל בינתיים היא מנמנמת לה המושבה בנוף־הקדומים של הרי נפתלי. אין לה צרות גדולות ואין לה שמחות גדולות...

אומרים לך, כי פה תנאים מצויינים לקייט. אפשר בראש-פינה להאריך את עונת-הנופש לעומת צפת: הפרשה-גבוהה עושה את האקלים ממוזג יותר. האוויר בריא והגוף מופלא. אבל מטיילים ותיירים כמעט לא מתעכבים כאן: מציצים ופורחים להם. בסך-הכל יש במושבה שני בתי-מלון. יש הרבה שקט בראש-פינה ומעט תנופה — וסגולותיה הטבעיות מתבוננות.

* * *

מגיעים אנו לקרית-שמונה. אחד מצעירי המקום, מאלה ש„השתפשו“ כבר בצבא ובחיי-ציבור, אומר לנו: קרית-שמונה היא כמו המדינה: ארוכה וצרה. תולדותיה של עיירה זאת, מאז ייסודה ב־1949, הן מגילה של חלומות, אשליות ונסיגות. שנים רבות עמד כאן הווי של מעברה. ואפשר להוסיף: אף הווי של מעבה; מעבה לבחינה — כיצד לקלוט עולים וכיצד לא לקלוט? ...

ההיסטוריה של „קריה“ זאת עשירה בתכניות שנתנפצו, תקוות שנתברו. עשירה גם בתכנים וסיכוסכים. פה בחשו מפלגות ביד רחבה ותושביה-עיייה, העולים, קיבלו שעורים מופלאים ב„דמוקראטיה“: מריבות על סמכויות, הדחות, תסיסות עדתיות. אביזריה-חופש האלה מצויים היו כאן בשפע. לעומת זאת הדאגה לתעסוקה ופרנסה היתה רשלנית וחובבנית במידה מרובה. היו הכרזות על מפעלים שונים, שיקומו ב„שער הצפוני של ישראל“. דיבורים היו רמים ורבים — והמציאות היתה עגומה ועכורה. מלאך-הפרנסה הגדול נשאר — עבודת-החזק. מלאך-גואל שני היה — הסעד. שלטו פה כל מיני עסקנים, אבל שליטים גדולים מהם היו — אבטלה, תת-תזונה, אנמיה המונית.

כך זכורה לי קרית-שמונה מסויר לפני כשנתיים. למרות „התעוררויות“ פוליטיות מקומיות, יכולת לספוג כאן הרגשת חלון ממבטים ראשונים. אפשר היה לחוש, כי עיירה זאת היא כמו מצבר של איבה — אל הישוב ה„אחר“.

בסויר הנוכחי התרשמתי, כי חלה תזווה כלשהי בהווייה של העיירה. לא אומר, כי התקוות מרקיעות כאן שחקים, אבל גשטררה איזו „אופטימיות זהירה“. הפנים נתבהרו מעט. קרית-שמונה זכתה ביתר-יציבות מבחינת תעסוקה. נתפוגגה קצת האיבה אל ה„אחרים“. ניכרות התוצאות של החינוך — ובמיוחד של בית-הספר התיכון. יש צעירים בעלי רצון „לקחת את העניינים (המקומיים) לידיים“.

שיחה עם כמה מהצעירים האלה מיכחה לך, כי אותם קשה להלעיט ב„ציונות“ ובסתם הבטחות. נדמה, הם משוחררים הן ממליצות גבוהות והן משנאה אינסטינקטיבית אל הישוב הוותיק. דיבורם לעניין. אומרים הם: קרית-שמונה לא תהיה מה שצריכה ומה שיכולה להיות, אלא אם תדע לרתק אליה את הבנים — ופירושו של דבר, שהם צריכים למצוא כאן תעסוקה וסיפוק חברתי גם יחד. בלשון שקטה ומשכנעת הם מעלים את הבעיה החשובה-מאוד, לדעתם, של החוזרים לקרית-שמונה מהשירות הצבאי. בשביל אלה כבר לא מספיק, שיובטח להם מקום-עבודה. הם צריכים אוירה, הווי, תרבות. ודבר נוסף הכרחי להם: דיור מיוחד. רבים מהם לא מסוגלים כבר לחיות תחת קורת-גג אחת עם כל המשפחה, שההווי שלה שוב אינו תואם את הרגליהם ומשאלותיהם. ואם יוצא-צבא כזה לא ייעזר כראוי בדיוור בקרית-שמונה, „למה יבוא הנה, כאשר הוא יכול לגור יחד עם חבר או שניים בחדרון ביפו בעד כשלושים לירות לחודש?“. הצעירים לא ימצאו כאן את סיפוקם החברתי — „מה יש להם מזה, שהם שוכנים לא הרחק מקברו של טרומפלדור?“ ...

לדעתם של צעירים אלה, „קליטת-עלייה אמיתית בקרית-שמונה פירושה גם קליטת מורים ותיקים“ — בשביל בתי-הספר הקיימים ובתי-ספר נוספים. ושוב — מורים ותיקים ומנוסים לא יבואו הנה בלי שיובטח להם, לפחות, דיור טוב. בכלל, הצעירים האלה אינם גורסים מדיניות של כביור-שריפות וסתימת-חורים, אלא תובעים פיתוח כולל, שישלב מקורות-תעסוקה עם חיי חברה ותרבות — רוצים בקרית-שמונה „נורמאלית, בריאה ומתקדמת“.

* *

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בְקִרָת

שְׁפִינוּזָה בַּאִגְרוֹתָיו

מאת ד"ר צבי בלומברג

בשנים האחרונות נראים סימני הפשרה ביחס הקיפאון והאדישות ששררו בקהל העברי כלפי ההוגה מאמשטרדם מאז החרם על ידי קהילתו האורתודוקסית בשנת 1656. הולכים ומיתרגמים לעברית רוב כתבי שפינוזה, והרי לפנינו עוד ספר אח שהופיע בלבוש עברי לפני שנה והוא קובץ איגרותיו (*). ומכיוון שכל איגרותיו הנדפסות של שפינוזה נכתבו לאחר הפרשה הכאובה, מן הדין הוא שתתעוררנה כמה שאלות על תוכן האיגרות שיש בהן עניין לקורא העברי. האם התכתב הפילוסוף עם יהודים? האם הוא מזכיר שמות יהודים באיגרותיו? באיזו צורה מתגלה לעינינו אישיותו של ההוגה מתוך המכתבים? מה היה טיב עיסוקיו? האם נכונה דעת כמה מבקרים שהפילוסוף חי חיי פרישות והתבודדות? היש יסוד להשקפה שהעדיף את הנצרות על היהדות? ואחרון אחרון, מה הם החידושים המהפכניים במשנתו, כפי שהם מתגלמים ומתגבשים באיגרותיו, שהיה בהם משום קיצוץ בנטיעות ועקירה מן השורש ושזיעזועו את הקהילה השקטה באמשטרדם? אמנם תשובות ניתנות לכל השאלות האלה במכתבים גופם וגם במבוא וההערות המאלפות שסיפק ד"ר שמואלי לתרגומו העברי הבהיר, אם לא תמיד מדויק, של איגרות שפינוזה. שבעים וארבע איגרות הופיעו יחד עם שאר כתביו בפעם הראשונה ב־ Opera Posthuma חודשים אחדים אחר פטירתו של הפילוסוף בשנת 1677, וכפי הנראה, טרח שפינוזה בהכנתם לדפוס עד ימיו האחרונים. במאה התשע עשרה נמצאו עוד עשר איגרות באמשטרדם ואלו הופיעו יחד עם הראשונים במהדורה המדעית והשלימה של כל כתבי שפינוזה שהוצאה על ידי קארל גבהארדט בהיידלברג בשנת 1924. רוב המכתבים נכתבו בלאטינית ומיעוטם בהולנדית, אך כולם ניתרגמו ללאטינית על ידי שפינוזה ומהדיריו הראשונים, ועל יסוד המקור הלאטיני הזה התקין שמואלי את תרגומו העברי. מכלל האיגרות שהופיעו, ארבעים ותשע נכתבו על-ידי הפילוסוף עצמו ושלושים וחמש נערכו אליו מידידים ומתנגדים גם יחד. אך מכולן לא נכתבה אף אחת ליהודי או בידי יהודי. שמואלי סבור שמן הנמנע הוא שלא יהיו מכתבים שנכתבו בספרדית או בפורטוגזית מיהודים או אל יהודים אלא שנגזרו או שהושמדו מחמת זהירות יתירה. עובדה היא שבפירסום שמות הכותבים למהדורה הראשונה בשנת 1677, נקטו המהדירים בשיטה זו: הם נקבו בשמותיהם של רק אלה שהתנגדו לדעות הפילוסוף, אך משום חשש רדיפה ונזק מטעם השלטונות, השמיטו את שמות האנשים שהסכימו לו.

(* ברוך שפינוזה, איגרות, תרגם מלאטינית והוסיף מבוא, באורים, הערות ומפתחות, אפרים שמואלי, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ד.

בין גדולי ההוגים העברים שלא היו בני דורה, מזכיר שפינוזה את משה (איגרת מב), ומעיר על השקפתם של העברים שהתורה ניתנה על-ידו במיוחד להם, ש"ראו בטעות את זיכויים בקיום המצוות, והאמינו כי המצוות רוממו אותם מכל עם להכין להם בלבד דרך להצלחת הנפש". את הרמב"ם הוא מזכיר (איגרת מג) בקשר לביטול שיטתו בפירוש המקרא, כי שפינוזה לא גרס לפרש פסוק, שבהוראתו המילולית התנגד לשכל האדם, בדרך העברה או כמיטאפור, כפי שנהג הרב. את כתבי הקודש אפשר להבין רק מתוך לשונם של כתבי הקודש, לדעתו של שפינוזה, ואין תועלת בסירוסי כתובים. ומאידך, גם את דעותיו של יהודה אלפכר, מתנגד חריף לשיטתו של רמב"ם, לא קיבל שפינוזה (איגרת מג), כי אלפכר מניח שבעיקרי האמונה השכל צריך לקבל את מרותם של הכתובים פשוטם כמשמעם. עוד הוגה מימי הביניים שהזכיר שפינוזה (איגרת יב) הוא חסדאי אבן קרשקש, בעל אור ה', שאת מופתו הקוסמולוגי למציאות ה' המבוסס על הימנעות האינ-סופיות בשלשלת הסיבות, רוצה שפינוזה להסביר כמופת אונטולוגי. המופת בקיצור אצל קרשקש הוא כך: אם נניח שיש בעולם שלשלת סיבות בלי סוף, הרי כל הדברים שבעולם יהיו מסובבים ואפשרי המציאות לבד, וזהו מן הנמנע, ולכן מוכרחים להודות שיש סיבה ראשונה המכרעת את מציאותם של הדברים על העדרם, והוא האל.

ואשר לחייו הפרטיים של הפילוסוף וקווי אישיותו, מתבלט שפינוזה מעל דפי איגרותיו לא כנוזר וכפרוש מן הציבור אלא כאדם חברותי, בעל מידות תרומיות, רב עיסוקים בענייני מחקר ומדינה, בקי לא רק בפילוסופיה אלא גם בפסיכולוגיה, באנאטומיה וברפואה וגם באופטיקה שממנה התפרנס, ויודע הוא לערוך ניסויים חשובים בפסיקה ובמיכאניקה. המכתבים גם כן מגלים שרכש מספר תלמידים, ידידים ומעריצים בחוגי הפרוטסטנטים הליברליים בהולאנד, באנגליה ובגרמניה, וגם מספר יריבים שהתפלמסו אתו בחריפות ביחוד בענייני אמונות ודעות. כלפי אלה האחרונים שמר שפינוזה רוב הזמן את שיווי משקלו התייחס אליהם באדיבות ועתים העביר על מידותיו והסביר להם את טעותם בסבלנות מופתית. בין ידידיו שהתכתבו אתו נמנים הנריקוס אולדנבורג, מזכיר החברה המלכותית למדעים באנגליה, שממנו קיבל שפינוזה שבע עשרה איגרות על ענייני מדע, פילוסופיה ואמונה והשיב כמעט על כולן; ג. לייבניץ, הפילוסוף הגרמני הידוע שפנה אליו בשאלות על האופטיקה; יאריג יאליס, בין עורכי המהדורה הא' של כתבי שפינוזה, שהיה מעוניין ביחוד בפסיקה וחיבר את איגרותיו בהולנדית; הוגו בוקסל, דוקטור למשפטים, הוגה ומדינאי, שפנה אל הפילוסוף, בין היתר, בדבר השקפותיו על שדים ורוחות; ופאבריציוס, תיאולוג ידוע, שבהצעתו של הנסיך מפפאלץ, הזמין את שפינוזה לכהן כפרופיסור מן המניין בהיידלברג במקצוע הפילוסופיה בתנאי שלא ירצה דעות הנוגדות לדת המוכרת בפומבי. מובן מאליו ששפינוזה סירב לקבל את הכבוד בתנאים כאלה המגבילים את חופש המחשבה והדעות.

המהדירים הראשונים מודיעים בשער הקובץ של איגרות שפינוזה על חשיבותן המיוחדת כי בהן "ימצא הקורא תשובות המוסיפות לא מעט לבאורם

של כתביו האחרים". ואמנם צדקו העורכים מאד כי במכתבים מובאות ציטטות, דעות ומסקנות הלקוחות מחיבוריו החשובים של שפינוזה: יסודות הפילוסופיה של קארטיסיוס, המחשבות המיטאפיסיות, על תיקון השכל, המאמר הקצר, המאמר התיאולוגי-מדיני, וספר המידות. כך למשל, בתשובתו לשאלת אולדנבורג על מושג אלוהים (איגרת ב'), מגדיר שפינוזה את האלוהים כ"יש, בעל תוארים אין-סופיים שכל אחד ואחד מהם אין-סופי, או שהוא שלם בתכלית השלמות לפי טיבו". שפינוזה אינו מפריד בין האלוהים והטבע (איגרת ו) כשם שעושים הוגים אחרים. לשכל האדם ניתן להשיג רק שני תואריו של ה': ההתפשטות (*extensio*) שהוא החומר, והמחשבה (*cogitatio*) שהיא הצורה, ושני התוארים הללו אינם אלא שמות אחרים בשביל העצם שהוא האלוהים (איגרת ט). כל שאר הדברים שבעולם נקראים אופנים (*modi*). כגון בני אדם, בעלי חיים, צמחים וכו'. ממהותו ומגדרו של העצם שהוא אין-סופי אפשר להסיק שהוא נמצא את מציאות האופנים. שהם כל שאר הדברים שבעולם, אפשר להסביר על ידי ההתמד, כלומר המאמץ (*conatus*) להמשיך את קיומם, ואילו העצם הוא נצחי (איגרת יב). דווקא במושגים והשקפות נועזים כאלו כרוכה היתה המהפכה שחולל שפינוזה במהלך המחשבה במאה השבע עשרה. ספק אם שפינוזה עצמו הרגיש בגודל המהפכה שגרם במחשבה הפילוסופית-דתית כשייחס את שני התוארים האין-סופיים של התפשטות ומחשבה לעצם שהוא ה', כי עד ימיו נחלק כל היקום על ידי רוב ההוגים הראציונליים של ימי הביניים לשני עולמות, העולם החומרי, שיסודו החומר האחד לכל הנמצאים, והעולם הרוחני שמושלו הוא אל רוחני המנהיג את העולם החומרי מתוך כוונה ורצון. בא שפינוזה והרס בהעזה את המחיצה בין שני העולמות ועשה מהם עולם אחד נצחי, העשוי מחומר ומחשבה אין-סופיים שהם הם האלוהים ותואריו גם יחד. ואחר שנתגבשה שיטה זו בדעתו של שפינוזה, הוא כותב לאולדנבורג (איגרת עג) שאלוהים הוא הסיבה הפנימית (האימאננטית) לכל הנמצאים ולא הסיבה החיצונית. לפי שיטה זו מסיק שפינוזה עוד כמה מסקנות הגיוניות, ולדעתו, בלתי מתערערות. חוקי הטבע אינם משתנים וגם האלוהים משועבד לחוקי הטבע האלה, ואי אפשר שיהיו בו כוונה ורצון. יתר על כן, כשם שמן הנימנע הוא להפריד בין תוארי ההתפשטות והמחשבה באלוהים, כך אי אפשר להפריד בין הגפש והגוף באדם שהוא אחד מאופני ה'. וכדי לשמור על אחדות הטבע ועל חוקי הטבע הבלתי משתנים, שולל שפינוזה גם את תורת חופש הרצון בפעולות בני אדם. מעשי בני אדם ובעלי חיים מתנהלים לא על ידי רצון חפשי אלא על ידי המאמץ לקיים את עצמם.

מובן מאליו שדעות כאלה של שפינוזה, שהוסברו לעיל בקיצור, והן עמודי היסוד של שיטתו, לא היו עשויות להניח את דעתם של התיאולוגים ואפילו הליברליים מבין ידידיו, שראו בכל השיטה ההגיונית שלו משום חתירה תחת עיקרי אמונתם. הד קולם של דברי פולמוס חריפים עולה מעל דפי כמה מכתבים. דה בליינברג, במכתב ארוך מאוד (איגרת כ) לשפינוזה טוען שהשקפותיו של הפילוסוף מוליכות אותו למסקנה שאחר פטירת האדם מן העולם, הוא נעשה

לאין גמור, ובטלה מאליה תורת הישארות הנפש. דה בליינברג ממשין להסביר שהוא מאמין שישנם שני מקורות סמכות באמונות ודעות: המושג הברור של שכלו, והתגלות רצון ה' בכתבי הקודש, והמקור השני מאשר את האמונה בהישארות הנפש. שפינוחה משיב לו (איגרת כא) שהוא מאמין שאין לכתבי הקודש עסק בעיונים פילוסופיים עמוקים, והוא כותב: „אני על כל פנים לא למדתי מכתבי הקודש שום דבר על תוארי אלוהים הנצחיים וגם לא יכולתי ללמוד מהם”. על שאלת שכר ועונש עונה שפינוחה שהוא מתפלא על טענתו של דה בליינברג שאם אלוהים לא יענוש עבירה, מה ימנע אותנו מלעבור על כל מיני עבירות? הפתרון לבעייה אצל שפינוחה הוא אידיאליסטי ותלוי ברגש המוסרי שלאדם: „אכן כל המונע עצמו מעבירה רק מיראת העונש (ואיני מקווה שאתה ביניהם), אינו עושה מאהבה כל עיקר ובשום אופן, והוא רחוק מלהיות בעל מידה טובה”. אמנם רוב הערעורים וההשגות על השקפותיו בנוגע לסמכות כתיבי הקודש הניעו את שפינוחה לחבר ספר שיבהיר עמדתו והוא „המאמר התיאולוגי-מדיני”. והוא בעצמו מעיר (איגרת ל) שהיו שלושה נימוקים לפירסום החיבור: א) המשפטים הקדומים של התיאולוגים; ב) דעתו של המון העם שאינו פוסק מלהאשימו בכפירה; ג) חירות המחשבה הפילוסופית והרשות להשמיע מה שאנו חושבים. היו חשדים בדבר תוכנו המסוכן של המאמר עוד קודם פירסומו. ידידו מאן, אולדנברג, כאילו רוצה להקדים רפואה למכה והוא כותב אליו (איגרת לא) שהוא בטוח ששפינוחה אינו מתכוון לטעון שום טענה נגד עמודי התווך של הדת, שהם מציאות אלוהים והשגחתו. התגובה התריפה על פירסומו של המאמר נתבטאה ביתר עוז ובמידה קיצונית במכתבו של ואן ולטהויסן ליעקב אוסטנס (איגרת מב). הלה מסכם במכתבו את כל דעותיו ההרסניות של שפינוחה אך אינו מגסה לסותרן: צורת העולם מראהו וסדרו הם הכרח גמור ועומדים מחוץ להכרעת רצונו של אלוהים; ה' עצמו כנוע לגורל, ואין ערך למצוות לא לטובה ולא לרעה; אין מקום להשגחה אלוהית; אי אפשר להשפיע על רצון ה' בכוח התפילה; ובטלה חלוקת העונשים והגמולים. שפינוחה ממנהר להשיב לאוסטנס (איגרת מג) שההאשמות עליו שקר, ושסירסו את דבריו ושיבשו את דעותיו. הוא אינו אתיאטיסט. הכרחם של הנמצאים שאין מנוס ממנו, אינו מבטל את חוקי אלוהים ולא את חוקי האדם. תכלית החוק האלוהי היא לאהוב את האלוהים בתורת הטוב העליון ולא מיראת העונש. מבחינה אובייקטיבית, כדי להישאר עקבי ונאמן לשיטתו ההגיונית, לא יכול שפינוחה לענות אחרת. בצדק תיאר וולפסון במחקרו המעמיק והממצה על משנתו של הפילוסוף את ישרת לבו וכנות רוחו של שפינוחה עד כדי כך שלא הרגיש הפילוסוף שהוא הורס ומשמיד מסורת דורות אלא שהוא רק מטהר את הדעות מן האמונות הטפלות שנצטברו בה במרוצת הזמן. אך מתנגדיו הכירו יפה עד היכן מגיעות מסקנותיו וכמה גדולה הסכנה הכרוכה בהן לדת המקובלת.

ואשר להשקפותיו של שפינוחה על הנצרות בהשוואה ליהדות, הגה הוא לא ראה את עם ישראל כעם נבחר, ואין להם יתרון על הנוצרים ולא לנוצרים על היהודים. הוא חיבב את האידיאלים הנשגבים של הברית החדשה אבל הכחיש אחד מיסודי האמונה של הנצרות, שישו קם מן המתים (איגרת עח), אלא שהוא

תופס את אישיותו של ישו במונח רוחני כהתגלמות החכמה הנצחית של אלוהים שהתגלתה בכל הנמצאים וביחוד ברוח האדם.

במלאכת התרגום של קובץ איגרותיו של שפינוזה ראוי ד"ר שמואלי לשבח כי עלה בידו להתגבר על הקשיים העצומים בהרקה משפה אירופית קלאסית לשפה שמיית, והתרגום ברובו בהיר מאד. המתרגם שיקע הרבה יגיעה רוחנית בחיבור ההערות המאירות כמה מקומות מעורפלים במשא ומתן על נושאים ומושגים פילוסופיים מסובכים. גם המפתחות של השמות והעניינים הם לעזר רב למעיין, וחבל שלא הספיק גם רשימה שלמה של המונחים הפילוסופיים המצויים באיגרות בשתי השפות הלאטינית והעברית, למען קביעת מובנם המדוייק.

לבסוף יש להעיר על מספר שיבושים שנפלו בתרגום מן הלאטינית, אולי מחמת שקידתו של המתרגם לקשט ולפאר את סגנונו העברי. נביא רק מקצת מן השיבושים ותיקוניהם משום חוסר מקום בהערכה קצרה כזו והם ישמשו דוגמה. באיגרת א' התרגום המדוייק של *amicæ colende* אינו "ידיד יקר" אלא "ידיד נערץ". תרגומו של הפועל *annitar* אינו "אני שוקד וממתר" אלא "אעשה מאמץ". מצאנו שלפעמים השמיט המתרגם כמה ביטויים שבמקור הלאטיני ועל ידי כך שינה מן המטבע שטבע עליו שפינוזה כגון בפיסקות האלה שבאיגרת א': *eas habent in semetipsis illecebras, ut viros quosvis ingenuos, et liberaliter educatos, in sui amore rapiant*. תרגומו של שמואלי: "רב כוח משיכתן כדי כך, שהן מעוררות מאליהן אהבה בלב כל בעלי מעלות המידות שזכו לחינוך של בני חורין". ולדעתי תרגום יותר מדוייק בהתאם למקור צריך להיות: "יש בהם עצמם פיתויים כאלה שהם מעוררים את האהבה לאיש זה (sui) בלב בני חורין ובעלי חינוך ליברלי". ועוד פיסקה שם: *verum cum quasi per transennam, et in transcursu duntaxat de tanti momenti argumentis tunc loqueremur*. תרגומו של שמואלי: "אבל מכיוון ששוחחנו בנושאים האלה כאילו מלמעלה בלבד ואגב אורחא". ביתר דיוק צ"ל: "אולם אחר ששוחחנו אז (tunc) בנושאים חשובים כל כך (tanti momenti) כאילו דרך מחיצה (pertransennam) ומתוך רפרוף לכל היותר" (duntaxat). באיגרת מ"ג, הפיסקה *quod te tamdiu expectare feci* מתורגמת ע"י שמואלי כך: "שהשהית אותך ממתין זמן מרובה כל כך". וביתר פשטות ודיוק צ"ל: "שגרמתי לך לחכות זמן רב כל כך". באותה איגרת, הפועל *communicare* מובנו "להודיע ולא לשלוח". בהערות לאיגרת ס' ע' 345, מביא המתרגם את המלה "האפליקאטות שאינה נמצאת בגוף האיגרת. שם כתוב "האורדינאטות". גם הפיסקות "כתב לך איגרת", "ואדון בראסר" (ע' 345) אינן בטכסט.

* ר' ה. חלפסון, הפילוסופיה של שפינוזה (באנגלית), כרך ב' ע' 347.

לסיומו של מפעל משפטי חשוב*

מאת י. ק. מיקלישנסקי

כרך שישי חותם סדרת המחקרים של הפרופיסור דייקן בשטח הנידון, סידרה מופלאה בהקיפה ומשקלה. המחבר והמעין גם יחד יברכו על המוגמר. ומוגמר תרתי משמע: כמשמעו — גמר העבודה וסיומה, ומוגמר — לשון בושם לאמר: לא היה עוד כבושם הזה בספרות המשפטנית העברית דהאידינא. במאמרנו על חלק חמישי של החיבור (בצרון, תשרי-חשון תשכ"ד) כבר מנינו את שבחיו של המפעל בכללו והם חלים במלואם גם על הכרך החדש. נוסף רק ונסכם: בכ-1500 עמודים שקופים ומהודרים בחזותם ותכנם עלה בידי המחבר להאיר מבחינה היסטורית פנימית והשוואתית עם שיטות-חוץ, עיונית ומעשית, אחד מתחומיו הרחבים של המשפט העברי לכל הלכותיו וגיוניו מראשיתו עד עצם היום הזה. ויורשה נא גם לחזור ככתבה על תוספת אחת מתוך המאמר הנזכר: „נוסף על סגולותיו המהותיות של הספר יש כאן לפנינו הדגמה יפה לחיבור ספרים בתורת המחשבה המשפטית מצד הצורה, ההבעה והעריכה“.

הכרך הנידון מוקדש לשלב האחרון בתהליך פלילי: הענישה. לשון אחרת: בראשונה, בחמשת החלקים הקודמים עמדה על הדיון השאלה: מהי עבריינות ומיהו עבריין? כאן בחלק השישי השאלה היא: כיצד מגיב החוק על עבריינות ומה עושים לעבריין?

המושג של עונש, קובע המחבר, טבוע בעצם העובדה של חיים חברתיים; זוהי תופעה קדמונית ואף טבעית לכל חברה אנושית. צורתה הראשונה — נקמה. ואף מושג של נקמה עבר דרך שלבי התפתחות שונים: תחילה היא כולה רגשות ומסורה על כן לחלוטין בידי הנוקם. אולם קמעא קמעא היא הופכת להיות יורידית, ואו היא מתקרבת לכלל של „מידה כנגד מידה“, היינו נקמה בדיוק לפי המעשה המנוקם, ולא יותר. בלשון הכתוב, אומר המחבר, נקמה מתורבתת זה, אם ניתן לומר כן, מכונה „עין תחת עין“. הרי שאכזריותו המדומה של חוק זה, שהיה בעוכרינו בידי שונאי ישראל מאז, אינה בעצם אלא שלב חשוב בתרחקותו של משפט התורה מנוהג אכזרי קדום, שלב בהתפתחות הרגש ההומאניטארי והקמת משטר של צדק במקום שרירות-לב. נמצא מה שנראה חומרא אינה אלא קולא. הסבר זה ידוע וגם לכאורה מתקבל על הדעת. ברם לשון הכתוב בהקשר זה אינה לשון המתקה בדין כי אם של החמרה: „... ובערת הרע מקרבך... ולא תחוס עיניך; גפש בנפש, עין בעין...“ (דברים י"ט, י"ט-כ"א). כוונת החוק נראית שלא יצא העבריין בפחות ממידת עונש המגיעה לו לפי מעשהו; עין, ובשום פנים לא פחות מעין תחת עין. אלא שגם לפי הסבר זה יש כאן תפישה חוקית של נקמה כנגד נקמה רגשית גרידא שהיא תלויה אך ורק בתגובתו של הנוקם. ואם הנוקם, הנחבל עצמו או שאר-בשרו, יוותר על נקמתו

* דיני עונשין, בישראל ובעמים, בעבר ובהווה, חלק שישי. העונש. מאת פלטיאל דייקן (דיקסטין), עמ' 1209-1467, תל אביב 1962.

לגמרי או בחלקה, או העברין לא יבוא על עונשו. וזה מה שחוק התורה בא למנוע בקבעו ששומה על החברה ודייניה לענוש עברין לפי גודל פשעו, לא פחות ולא יותר, ולא לפי רצונו השרירותי של מתנקם.

מאידך, למרות ההנחה המקובלת בין החוקרים שמשמעותו הקדומה של הכתוב "עין תחת עין" היתה ממש ולא ממון, ושדין ממון לא נתחדש אלא בבית מדרשה של הלכה מאוחרת, עדיין יש מקום לשער שפירוש זה ניתן לכתחילה לפסוק, וכי כבר בימי מתן תורה דרשו ממון ולא ממש. כותב הטורים כבר האריך דברים בענין זה במקום אחר בלועזית (ראה "זשורנאל אוף ביבליקל ליטעראטור", xvi, 3, 1947). מבחינה לשונית ייאמר רק שכשם, למשל, "שור תחת שור" אין פירושו שהורגים את שורו של המזיק ואף לא שעל המזיק לתת לניזוק דווקא שור אחר במקום השור הנהרג, אלא שהמזיק חייב לשלם דמי השור, כך "בעין תחת עין" ניתן לומר שלא דווקא עין כי אם דמי עינו. ולכך מתכוון רב אשי הדורש גזירה שווה "תחת תחת משור" בבבא קמא פ"ד ע"א.

ועוד יש לומר ש"עין תחת עין" זהו ניב עברי קדום עוד מלפני מתן תורה ולכתחלה מובנו היה מילולי, כלומר ממש, ואילו בחוק התורה נתקבל כמות שהוא בפירוש חדש, היינו ממון, כי ניכר בעליל שחוק התורה מבקש להתרחק כליל מעונשי גוף אכזריים, השלת מומים וקטיעת אברים, שהיו מעשים בכל יום אצל שכני ישראל והיו חרותים במפורש בחוקותיהם ומשפטיהם, ובתוכם החוק של המוראבי. אשר על כן הביאור "ממש" למידה כנגד מידה, שהוא לכאורה הוא פשוטו של מקרא, לאמיתו של דבר יותר דחוק הוא מאשר ההסברים הכרוכים בביאור ה"דרשני" של "ממון".

אשר לפסוק "וקצות את כפה, לא תחוס עינך" (דברים כ"ה, י"ב), גם אותו כולל המחבר בין עונשי קטיעת איברים אשר "היו בשעתם מקובלים בעולם בתור הבעת הצדק היחסי, השם גבול לשרירות לב המתנקש". והנה נראה לנו שאף כאן דווקא גישה פשוטה זו היא בגדר "יש ליישב בדוחק" לאור העמדה השלילית האמורה של חוק התורה, בטיבו ורוחו, לגבי עונשי גוף אכזריים כעין אלה. יתכן על כן שהדברים אמורים כאן כלפי המותקף, שהחוק מרשה לו, לשם הגנת-עצמו בשעת מעשה, אפילו לקצות כפי האשה המתנפלת עליו, ולא כלפי בית-דין בתור עונש לאחר המעשה. תדע, כתוב "והחזיקה במבושיו", ועדיין לא חבלה בהם. דיקשטיין מסביר שעונשי קטיעת איברים שונים — אף, אוזן, אצבע, שפה וכו' — היו אז נוהגים בעולם גם בענישה על כל מיני עבירות ולא דווקא בקשר לכלל של מידה כנגד מידה. אולם היא הנותנת, שעונשים אלה אינם מופיעים בתורה כל עיקר וכן חוקיה הפליליים מנופים מן האכזריות הפרימיטיבית, וכיצד נסביר שדווקא פה במקרה זה של "כי ינצו אנשים יחדו" השאיר הכתוב את הכלל הקדום בעינו?

ועוד הערות אחדות, לא לשם השגה, אלא להגדיל משנתו של המחבר ולהאדירה.

דמי ולדות שהוגף אשה הרה משלם לבעל הם לפי המחבר בגדר כופר, שענינו פדיון נפש וכפרה (עמ' 1276). ואילו מלשון הפסוק, וגם מטיב המעשה

נראה שהמדובר כאן בתשלומי נזק, ותו לא. וכך מפורש גם בהלכה (עי' ב"ק מ"ח : ואילך). עובר במעזי אמו אינו נפש לענין רציחה ואין כאן מקום לא לפדיון ולא לכפרה, ואילו היה הנוגף בגדר רוצח לא היו לוקחים ממנו כופר כדין כל רוצח, אפילו שוגג. בתשלומי כופר שלוקחים מבעל שור מועד שהרג אדם, הטעם הוא שלא הוא בעצמו הרגו כי אם בהמתו.

מי שנהרג בגזירת המלך רכשו מותרם לאוצר המלוכה, ואילו מי שנידון למיתה על ידי בית-דין היו כל נכסיו עוברים ליורשיו (עמ' 1357). כאן מן הראוי היה להוסיף שלא זו בלבד, אלא אפילו מי שנתחייב בבית-דין יחד עם עונש מוות גם עונש ממון, אף אז פטור מתשלומים ואין גזבים אותם מן הירושה, על פי הכלל של "קים ליה בדרכה מיניה". וזהו כנראה ביסודו הטעם שלא היו מחרימים רכושם של הרוגי בית-דין, היינו שלא לחייבם בדיני נפשות ובדיני ממונות גם יחד. אולם הרוגי מלכות שאני, שגזירות המלך עניינן תיקון העולם והוראת שעה — ואף בהרוגי מלכות דעת אחרים היא שנכסיהם ליורשיהם, אלא שאין הלכה כמותם (ראה סנהדרין מ"ח ע"ב ; תוספתא סנהדרין ד', ו'). ואגב, תימא על המחבר שבכלל השמיט את הכלל האמור "קים ליה בדרכה מיניה", והוא אחד מן האופייניים ביותר בתורת המשפט הפלילי של ההלכה עד שאמר עליו ר' יוחנן : "זו אפילו תינקות של בית רבן יודעין אותה" (חולין פ"א ע"ז).

בקשר לכך יש להעיר על דברי המחבר במקום אחר ביחס לעונש מלקות, וזו לשונו : "מתוך המגמה לצמצם בעונשין חמורים נקבע שאין מטילים עונש זה... על לאו שניתן לאזהרת מיתת בית דין, כגון לא תרצח (הרוצח חייב מיתה, ואף אם לא נידון למיתה מכל סיבה שהיא אין להלקותו)". גם כאן, לא מסתבר לדעתנו שהטעם הוא במגמה זו, כי למה נחוס על רוצח ומדוע לפחות לא ילקה אם אינו נהרג על רציחתו? אלא שורשה של הלכה זו שוב בכלל האמור של "נידון בעונש החמור", העובר על איסור מיתה ומלקות פטור ממלקות. ובכלל הזה, כידוע, גם חייבי מיתות שוגגין, כלומר אפילו מי שמאיזו סיבה שהיא למעשה לא נענש בעונש מוות.

יצוין לשבח מיוחד הדיון על דין ערי מקלט, אשר בהארותיו המחכימות של המחבר יש בו משום לקח רב גם לכמה מבעיותיה של הפנולוגיה בזמן הזה. הכרך מסתיים בביליוגראפיה, רשימות ומפתחות מפורטים מסוגים שונים לתועלתו המרובה של מעיין, ושורת המעיינים גם היא תהיה מגוונת : חוקר, שופט, עורך-דין וסתם משכיל ובן-תורה — כל אחד ימצא פה מבוקשו, וכולם יאחלו למחבר שימשיך באותה כנות מדעית ואותה מסירות במפעליו הבאים.

ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אברהם וייס

על בראשית ושמות לפילון האלכסנדרוני, ולפנינו אחד הפרקים מספרו הגדול של נשיא האוניברסיטה על המדרשים בכתבי פילון, העומד להופיע בקרוב.

למעלה ממתצית היובל עוסק ד"ר בלקין במשנתו של פילון האלכסנדרוני. תחילה כתב על מקורות ההלכה שבפילון, ובניגוד לדעתם של חוקרי פילון המפורסמים, כמו היינמאן וגודאנוף, הצליח בלקין לחשוף את ידיעותיו המרובות של פילון בהלכה ששאב ממקורות עבריים שהגיעו מארץ ישראל למצרים. בעין בוחנת הכיר בלקין בחומר המדרשי העשיר הנמצא בכתבי פילון ובזה הגדיל לעשות מקודמיו בצלו את הספרות המדרשית הרבה.

מציאת מדרשו הלכה ואגדה תבעה מחקרים מקיפים שיפיצו אור על המסורת הקדומה של חכמי אלכסנדריה. ובמחקרים אלה קנה לעצמו ד"ר בלקין מקום נכבד בין חוקרי פילון המפורסמים בעולם המדע. מאמר זה דן במדרשים ושברי מדרשים שקועים בשו"ת לבראשית ושמות. רובו של הטכסט מספר השו"ת אבד. חלק קטן מן הספר נשאר לפליטה ביהנית וגם פרפרזה רומית מן המאה הרביעית, ותרגום ארמיני מהמאה החמישית. בספר השו"ת של פילון השתמשו פרשנים נוצרים וניצלו לענייניהם את פירושו האליגוריים. בשנת 1826 יצא לאור תרגום של השו"ת מארמינית ללטינית. רק בשנת 1953 פירסם פרופ' ר. מרקוס מאוניברסיטת שיקגו תרגום אנגלי מדעי של הנוסח הארמיני בצירוף הקדמה והערות ובהן גם השוואות עם השרידים המקוריים היווניים. בתרגום השו"ת התחיל לעסוק גם ד"ר יוחנן לוי, תחילה בברלין ואחר-כך בירושלים, והיתה חכנית לפרסם את השו"ת בעברית, אלא שד"ר לוי נפטר ברמי ימיו ולא זכה להוציא לפועל תכניתו. גם ד"ר מנחם שטיין בספרו „פילון האלכסנדרוני“ העיר הערות חשובות על ספר השו"ת, בתוך שאר דבריו על ספרי פילון.

מחקריו של בלקין על השו"ת, חשיבותם

חבריו תלמידיו ומוקיריו של פרופ' אברהם וייס הגישו לו ספר יובל כאות הערכה והערצה למלאות ארבעים שנה לעבודתו המדעית בחקר התלמוד.

מתוך 40 שנות הוראה מכהן פרופ' וייס זה למעלה מ-20 שנה כפרופ' לתלמוד בישיבה האוניברסיטה, שבניו-יורק. בפתח דבר שבראש הספר כותב בין השאר נשיא הישיבה האוניברסיטה ד"ר בלקין דברים אלה: „זה ארבעים שנה שידדי הפרופ' אברהם וייס, מגדולי החוקרים שבדורנו, מעשיר את ספרותנו המדעית ומתחנך במסירות נאמנה מוסמכים ומלומדים בדרך התורה והמדע... חבריו וידידיו בעולם המחקר היו בדעה אחת אתי להגיש לפרופ' וייס קובץ מחקרים כאות הערצה בעד תרומתו הכבירה לחקר התלמודים — מהותם הבנתם והתהוותם.“

הספר מתחיל במאמר המוסר פריס מעניינים על חיי בעל היובל, על תולדותיו חייו ומעשיו של פרופ' א. וייס. מאמר זה מלמדנו פרק על פעילותו הצבורית העניפה והחשובה של חכם גדול זה, בעיקר בשנים שישב בווארשה והרביץ שם תורה במכון למדעי היהדות.

על תורתו ושיטתו בחקר התלמודים, כותב ד"ר מאיר שמחה פלדבלום, אחד מתלמידיו המובהקים של פרופ' א. וייס.

בין המשתתפים בספר היובל נמצאים גדולי החוקרים בחכמת ישראל מהתם ומהכא. מפני קוצר היריעה נסתפק בציון רק חלק מן המאמרים שבספר ועם החכמים שדלגתי על מאמריהם הסליחה.

עבודה רבת-האיכות ורבת-הכמות, מפרי מחקריו של ד"ר שמואל בלקין, הוא המאמר „מקור קדום למדרשי חז"ל — מדרש שו"ת

* ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם וייס, הוצאת ועד ספר היובל ג'יריורק תשכ"ד. החלק העברי תר"ג עמודים והחלק האנגלי 168 עמודים. המכירה הראשית בבית מסחר הספרים של מר פ. פלדהיים, ג'יריורק.

בפי כל אפשר היה לקרב את העם לתורה. מובן שהתרגום היה מיועד תחילה לפשוטי העם, כדי שילמדו את התורה בשפה המובנת להם. ברם עד מהרה קמה התנגדות לתרגומים, והטעם הוא ידוע — קרה אז מה שקרה בדורות האחרונים. במשך הזמן נבלעה הצורה המקורית של התורה בזרם האגדה שפרץ אל תוך התרגום וההמון לא ידע להבחין בין הכתוב בתורה ובין ההוספות מן המדרש והאגדה. התרגום אף דחה את הלשון המקורית — לשון הקודש. כזה מוסברת גם הסתירה הנמצאת בדברי חז"ל ביחסם לתרגום. בירושלמי מגילה פרק א', הלכה י"א, כתוב: "בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא יונית". ומאינד נאמר במס' סופרים פרק א', הלכה ו': "מעשה בח' זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית, והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל שלא היתה התורה יכולה להיתרגם כל צרכה" (בנוסח אחר כתוב במקום ח' זקנים, שבעים זקנים). כאן יש להעיר, שכמה מן החוקרים ניסו ליישב את הסתירה על-ידי חילוקי דעות שבין אנשי א"י, שהתנגדו לתרגום, כי היו קרובים ללשון הקודש ואנשי מצרים שהיו זקוקים לתרגום. המחבר מומין חוקרים צעירים המתעניינים בפרשת התרגומים שיבואו ויראו כותם בפרשת ההלכה בתרגומים וכן בעיניה של הפרדת השכבות השונות שבמדרש. רק מחקר מדעי מקורי המבוסס על ידיעות עמוקות בהלכה ובאגדה רק הוא יכול ללמדנו פרשת התרגומים ופתרון בעיותיה. פרופ' משה צוקר מן המלומדים הגדולים שבדורנו בחקר הגאונים ובמיוחד בתורתם של ר' סעדיה גר' שמואל בן חפני, מעורר במאמרו את השאלה של זיהות מתברם של מאמרים רבים שבמדרש תימן. המחבר מגיע לידי מסקנה שרוב מהמאמרים במדרשי תימן שמקורם צויין כנעלם, אינם אלה מפירושי רס"ג ורשב"ת לתורה. הוא מזהה את שייכותם על-פי התכונות המיוחדות של פירושי שני הגאונים הג"ל. בקיאתו הרבה בספרות המדרשית ובפירושי הגאונים עומדת לו לד"ר צוקר

הם בעיקר החזרת העטרה ליושנה, וההוכחה על הקשר ההגיוני והמוצק שיש בין מדרשי פילון למדרשי ארץ-ישראל. מדרשים רבים הגיעו מא"י לחכמי אלכסנדריה מהם ניטשטשה צורתם מנסיבות הזמן, ויש שהסיבה לכך היתה המסירה בעל-פה, שלא תמיד שמרה על צורתה הקדומה והמדוייקת. ד"ר בלקין גם עושה שיחזוריו ממדרשים שונים שמקורם היה בא"י וגשתכחו בארץ מוצאם, וגשקעו במדרשי פילון. נמצא שהמחבר מחזיר אבידה לבעלה. הוא גם מצביע על נקודות-מגע בין הסברים אליגוריים שבדברי פילון ומדרשי חז"ל. לרוב שניהם מתכוונים לדבר אחד אף אם דרכי ההסבר הם שונים. כאן מן הראוי לחזור על ענין שדשו בו רבים, — השאלה אם פילון שלט בלשון העברית בניגוד לדעתם של היינמאן, שטיין ועוד, שסברו שפילון לא ידע השפה העברית אלא קיבל הכל מכלי-שני, מתרגום יוני, ד"ר בלקין (וכך דעתם של חלפסון וג' אלון ז"ל) סובר שפילון ידע את התורה במקורה. פילון לפעמים מתלק פשוטו של פסוק לשניים, חצי פסוק מוסבר לפי תרגום השני וחציו השני לפי הדרש. לדוגמה לכך הוא הפסוק "גבור ציד לפני ה'". לפי תרגום השבעים הפירוש הוא לפני ממש. ברם פילון רצה לדרוש את דרשת המדרש, שנמרוד מרד בה' ותירגם לפני — נגד ה'. מן הראוי לציין שאת המלה קץ בפסוק קץ כל בשר מתרגם פילון במובן מועד וזמן, וכך גם נמצא במגילות הגנוזות. מחקרו של ד"ר ב. מאירות פרשות רבות בתורתו של ידידיה האלכסנדרוני ומשמשים אבני-יסוד בדרך השיבה והחזירה של פילון אל היהדות הוכה והצרופה. הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג מאיר את עינינו במאמרו לתולדות התרגומים. רק חכם תלמודי הבקי במכמני התורה ובלשונות התרגומים כוחו ללמדנו פרשה יסודית ומקיפה בהתהוות והתפתחות התרגומים. המחבר מסביר תחילה את הגורם העיקרי להתהוות התרגום, והיא שיכתת השפה העברית כשפת הייבור ושליטתה של השפה הזרה, ורק באמצעות השפה הזרה השגורה

במאמר שחשיבותו רבה הן לחקר ההלכה והן לחקר ההיסטוריה — „דינא דמלכותא דינא“ בקהילת ספרד. המחבר מגולל לפנינו את פרשת דינא דמלכותא דינא מימי התלמוד עד לתקופת יהודי ספרד. המושג הזה היה אחד היסודות החשובים של חיי הקהילה היהודית בארצות הגולה, ובעיקר בהלכות נוגעות בעסקים עם שכנים הגכרים. המחבר מפריד ומחלק בין ההשקפה על דינא דמלכותא של חכמי ספרד ובין חכמי אשכנז. דומני שכאזי להעיר שבעיקר אין הבדל ארצי בתפיסת דין זה, אלא שתלוי הדבר בתחום השימוש של ההלכה הזאת. אפשר שכמה מהם צימצמו את תחום השימוש רק לחוג מסויים, וחכמים אחרים הרחיבו את אופקו. ועמד ע"כ פרוף שמואל אטלס במאמרו „הרצון הציבורי בחתוקה תלמודית“ (בשנתון של „היברו יוניון קוליג“, שנת 1955) הוא הציג את הבנת המושג דינא דמלכותא דינא, על יסוד כמה מדברי הראשונים, כחווה ציבורי בין היהודים יושבי המדינה, ובין שלטון המדינה, שהוא רשות החקיקה. ולפי זה יסוד ההלכה נעוץ בקבלת היהודים יושבי הארצות את מרותו של השלטון, ומכיון שקיבלו עליהם דין זה מרצונם הרי הוא כדין תורה, וכמובן אם השלטונות בספרד, או באשכנז, התייחסו אל היהודים באכזריות, לא היתה כאן קבלת העם, וממילא לא חל דינא דמלכותא דינא.

מאמר היסטורי מעניין השאיר אחריו ד"ר י. זנה ז"ל. בעל המאמר תוזר שוב לבעייה של בקורת הטקסט של הכרוניקה הקדומה על מסע הצלב הראשון. על עצם הבעייה המסובכת: מהי הצורה המקורית של ג' הסיפורים המוסרים לנו ידיעות על גזירת תתג'י? דנו בה כבר חכמים רבים, בעיקר חכמי אשכנז, מאז שא. גויבוינער ומ. שטיין פירסמו את הטקסט העברי עם תרגום גרמני, לא פסקו המחקרים על התקופה הזאת. ד"ר זנה עצמו כתב על כך שני מחקרים קודמים, אחד ב„השקפה“ הצרפתית בשנת 1934 ואת השנייה ב„ציון“ שנת תש"ו. את מאמריו הקודמים ביקר במיוחד פרוף י. בער. י. זנה מודה שבכמה

לבחון ולבדוק שרידי פירושי שני האוונים והמקבילות במאמרים שבמדרשי תימן להפיץ אור רב על מדרשים סתומים וקטועים. פרוף שמואל אטלס חברו ועמיתו של בעל-היובל העוסק שנים רבות בחקר הפילוסופיה שבתלמוד, תורם מאמר בחקר הסוגייה העדאת עדים והילך. באיזמיל הביקורת מנתח המחבר את שתי הברייתות שבבראשית פ"ק בבא מציעא (ג' ע"א) המובאות בשם רבי חייא, ומנסה לקשר ולישב את שתי הברייתות על סמך הבבלי והירושלמי ודברי ראשונים ואחרונים.

החכם התלמודי הנודע פרוף חיינו אלבק דן במאמרו „הערות לפרק שני בכתובות“, הוא מעיר הערות מחכימות על כמה וכמה סוגיות ביחוד בורכי ביקורת הטכסט של התלמוד על יסוד השוואות בין הבבלי ובין הירושלמי. פרוף אלבק קובע שבבבל סברו, שדעתו של ריש לקיש היא, שקיום שטרות דרבנן ומן התורה אין צריכים קיום כלל וחתמתם הרי היא כהגדה, ולא כמו שתפסו בירושלמי שדעתו של ר"ל היא שעדים החתומים בשטר נעשה כמי שנחקרה עדותו בב"ד רק כשקיימו את חתימתם.

ד"ר חיים לוי, תלמידו של בעל היובל ופרופ' לתלמוד במכללת שטרן, דן בבעייה האם קדמה הדרשה להלכה, או להפך. האם בראשונה נקבעה ההלכה עלפי הדרש, או שההלכה קדמה לדרש והם מצאו לה סמך מן התורה. המחבר מביא חכמים מחוקרי תולדות המדרש וההלכה, ומציין שלפי בעל דורות הראשונים ההלכות קדמו לדרשות ומאידך גיסא חכמים ידועים אחרים סוברים שמקור ההלכה היא בדרשה והיא עיקר וממנה נבעה ההלכה. ד"ר ת. לוי מראה במאמרו ידיעות ובקיאות במקורות התלמוד והמדרש, שמהם אפשר ללמוד רבות על נושא חשוב זה. הוא מנתח בטוב טעם כמה סוגיות.

אף שהמחבר אינו בא לכלל הכרעה בעניין, הרי עצם הדיון הנהיר מפיץ אור על כמה מקורות וסוגיות אגב נסיונו לפתור את הבעייה. החוקר הצעיר ד"ר שלום אלבק משתתף

נכבדות בניאוגרפיה של כדור העולם, אף שלא תמיד היו מדוייקות. חכמים אלה התעניינו בנעשה בעולם, ולא דווקא תמיד לצורך ההלכה ופסקי דין, אלא מתוך סקרנות לרצון לדעת אה העולם הגדול.

ד"ר יהודה רוזנטאל, שהתמחה בספרות העשירה של ויכוחים דתיים בימי הביניים, מפרסם בפעם הראשונה בדפוס את האגרת השנייה ששלח המומר אבנר מבורגוס לחכמי ישראל ובה התגרות דתית בענייני המשיח והנצרות. פרופ' בער עוסק במחקריו על אישיותו של מומר נודע זה שהאגדה רואה אותו בטעות כתלמידו של הרמב"ן.

בא ד"ר רוזנטאל והוסיף עוד פרטים מעניינים על השקפותיו של המומר בחזון קץ הימים. הוא מוכיח שמומר זה למרות התנצרותו הרי רוב דברי הויכוחים שלו נעוצים במסורת היהודית. מתשובת החכם ר' יוסף שלום לדברי אבנר אנו למדים על מלחמתם הקשה של יהדות ספרד עם בכוחות מהרסים רבים.

מאמרו של י. ל. ביאלר — „גרות חרס שבורים מתקופת המשנה והתלמוד“, דן בעיקר על המוטיבים הפולחניים והפעולות המאגיות שמקורם בתרבות עמי כנען הקדמוניים ואשר חדרו גם לחיי היהודים ולתרבותם. מעיד על כך המאבק של התורה נגד פולחנים אלה. זלמרות המלחמה הכבידה נגד אמונות זרות לא הצליחו חכמינו לעקור לגמרי כמה מן המנהגים האליליים שהשתרשו בעם.

המחבר דן לא רק על גרות שבורים, אלא גם על כלי חרס וזכויות שנמצא בקברים יהודים ולא יהודים.

על דברי המחבר הדנים על שברי כלי זכויות יש להעיד על הספרות הרבה שנכתבה על נושא זה מנקודת מבט של היסטוריה של האמנות ושל מלאכת הזכויות (כגון ספרו של נויבורג ורייפנברג).

במוזיאום המטרופוליטני שבניו יורק נמצאים שברי כלייין שכתובותיהם היווניות, מעידות על בעלים יהודים, מן המאות ה-35

נקודות צדק בער בדברי הביקורת שלו, אבל גם בער אינו נותן פתרון שלם איזה מן גי' הסיפורים הוא הקדום והאוטנטי ביותר. שניהם, זנה ובער, מודים שדרוש עיון מחדש בבעייה וחקר עמוק על התקופה. יש לציין ששני המלומדים לא ניצלו את הרעיונות התיאולוגיים והספרותיים שהעלה ד"ר ש. שפיגל במחקריו המזהירים על גירות מסעי הצלב.

תרומה נוספת מאוד חשובה תרם ד"ר זנה ז"ל במאמר זה והוא הבאת כת"י יהודי-גרמני (כנראה מן המאה ה-11). המחבר מנסה להשתמש בתרגום זה ככלי שני לביקורת הטכסט העברי. יתכן שכת"י זה הוא מקור חשוב לחקר השפה האידיש, אבל ידיעות ההיסטוריות שלא ידענו עליהם קודם אין שם. סיפור יהודי-גרמני זה על מסע הצלב הראשון אמנם קדום הוא מבחינה לשונית מן הסיפור באידיש הנמצא בספר מעשה-נסים לר' יוזפא, שמש מורמס, אבל תוכנם הסיפורי דומה מאוד. חבל, שפרופ' זנה הלך לעולמו מבלי לחזור ולסיים את הפרשה הזאת, שתרם לה הרבה מדיעותיו העצומות בחקר חכמת ישראל. פרופ' ז. הירשברג, ההיסטוריון הנודע של תולדות היהודים בארצות ערב, תרם פרק חשוב על מקורות מדרשיים על תקופת מרד היהודים בימי טריינוס קיסר. המחבר הסביר מספר מדרשים המרמזים על המרד הזה ועל המפקד לוסיוס קוויטוס, שטריינוס מינה אותו לקונסול והפקיד אותו להשקיט את ההתמרדות בארץ ישראל. במקורות שלנו נקרא שר-צבא זה קיטוס, או „דוכס אפריקיא“. החכמים ידעו שלוסיוס קוויטוס מוצאו היה מאפריקה הצפונית. בחלק השני של המאמר דן ד"ר הירשברג על התעמולה נגד היהודים באפריקה אחרי כשלון המרד נגד הקיסר.

ד"ר משה שילחאס שהעשיר את המחקר ההיסטורי שלנו בספרים ומאמרים על תולדות יהודי אשכנז ואיטליה, משתתף במאמר על הידיעות בניאוגרפיה אצל היהודים באשכנז של ימי הביניים. המחבר מצביע שבניגוד לדעות המוסכמות, הוא סובר שלרבים מחכמי אשכנז היו ידיעות

יוסף גוזיק ז"ל תרם פרק מעבודתו על "פירוש רבנו מיוחס ברי אליהו", והו פרק אחד על ויקרא, שגוזיק העיר עליו הערות. פירושו של רבנו מיוחס ברי אליהו על בראשית ושמות כבר ראה אור, והמחבר התכוון להכין לדפוס את הפירוש על ויקרא מתוך כ"י הנמצא בלונדון, אלא שבינתיים נדד החוקר הצעיר לעיר קליבלנד למצוא שם פרנסתו בהוראה, ושם חלה במחלה קשה ונפטר.

רוב המשתתפים בספר הם מחכמי ארצות הברית, וביניהם גם כאלה שגודלו וטופחו על אדמת אמריקה, עניין רב המלמד שקול חכמת ישראל נשמע בארץ הזאת וקם גם דור צעיר המתעמק בחקר התורה והמדע.

בהוצאת ספר גדול זה עסקו כמה אישים חשובים וביניהם נזכור לטובה ולשבח ד"ר רוב לאנדר, מנהל בית הספר למסיימים על שם ברנרד רבל.

יש להצטער על שגיאות דפוס ולשון שנפלו בספר, שיש ומטשטשות את העניין והכוונה. מובן שאלה אינן נוטלות מחשיבות. ולבעל היובל, פרופ' א. וייס, נאחל, אריכות ימים ושנים שיוסיף להגדיל פעלו במדע התורה וההאדירה.

ד"ר שלמה אידלברג

בערך. כלים אלה בשלימותם או שבורים שמו בקברות יהודים באיטליה שהיו בעלי הכלים בחייהם. ומנהג זה המושך הוא למנהגי פולחן שהמחבר מביא בספרו. מאז הופיע הספר שבקו חיים לכל חי ג' חכמים מן המשתתפים: החכם ד"ר י. זנה, חוקר הפיוטים הנודע ד"ר שמעון ברנשטיין, ותלמיד חכם ר' יוסף גוזיק, מתלמידיו של פרופ' א. וייס, שנפטר לא מזמן גלמוד וערירי בארץ הזאת. מפרי ד"ר שמעון ברנשטיין נדפס מאמר על ליקוטי פיוט מכת"י המחזור כמנהג קורפו. המחבר הביא לאור זאת בפעם הראשונה ארבעה פיוטים מתוך שני כתביו עתיקים של מחזור קורפו. בהקדמתו למאמר סוקר המחבר את חשיבות מחזור קורפו, שחוקרי הפיוטים כגון צונץ ואחרים לא הירבו לדבר עליו, כחשבם שמחזור זה אינו אלא חיקוי של מחזור רומניה הידוע. לפי ד"ר ברנשטיין מחזור זה יסודו הונח בסוף המאה ה"א ויתכן שנשלם רק בסוף המאה ה"ט, כי מוצאים אנו בו שמות פיוטים ופיוטים שנכתבו במאות ה"א-ה"ט.

המחבר הוסיף הערות מאירות עינים והשוואות מפיוטים אחרים כדי ללמדנו על השפעת הפיוטים על מחזור הדורות.

"תייר" ישראלי — בגליל / סוף מעמוד 169

בקריית-שמונה אי אפשר שלא להציץ לאולפן לעברית של הסוכנות היהודית בשביל עולים אקדמאים ובעלי מקצועות חפשיים. אולפן עם פנימיה, בעלי כושר-קיבול לכמאה איש. העולים התלמידים נמצאים כאן חמישה חדשים — תמורת תשלום כולל של 450 ל"י (גם בהוצאה זאת נושאת, בעיקר, הסוכנות). התשלום הזה — לחמישה חדשים! לא רק "מכסה" לימודים ואיכסון נאה ותזונה טובה, אלא גם ערבי-בידור, טיולים, נסיעות להצגות וקונצרטים. סיפוקם הגדול של התלמידים — אימרים המורים והמדריכים באולפן — הוא לא רק בהתקדמותם הבלוטת בעברית תוך זמן קצר, אלא גם בהזוי המיוחד במינו של המוסד, אשר יחד עם העברית הבסיסית "נוטע אותם בארץ" על ידי שיחות, ערבי זמרה, קריאה וכו'. רבים מהם נפרדים בצער מהאולפן בטרם יסיימוהו, כי למקומות-עבודה שונים אין סבלנות להמתין עד שיקבלו את "תעודת-הבגרות" מקריית-שמונה...

בצאתי מהאולפן אני מוסיף לשוחח עם הצעירים. הם עצמם עדות לתמורה המסתמנת בקריית-שמונה. הם אמנם אינם שוגים בחלומות ורודים, אבל הם נוסכים כך ביטחון כלשהו. כי הם, לפחות, יודעים היטב מה שהם רוצים. וכאשר אני שואל אותם, בפשטות, "האם לא נשתנה כאן הרבה בזמן האחרון?" — הם אומרים: "ודאי אין להשוות למה שהיה, אבל בכך אין להסתפק..."

ראובן אלקלעי בתור מלונאי

בזמן האחרון לרגל ההתקדמות ושינוי הערכין בעולם המדע, הטכניקה, התגליות והמדינאות. הרבה מלים חדשות וניבים למכביר צצו ויצאו לאוויר העולם בתקופה האטומית הנוכחית. היהודי המדבר אנגלית מודרנית והיודע גם עברית מסורתית כשהוא בא לתרגם את המלים האלה הוא עומד ותוהה, כי ימצא קשיים להעתיקם לעברית מודרנית. מילונו של אלקלעי, שנתגסה בתרגומם של כל המיסמכים האנגליים הרשמיים לעברית, בא לעזרת היהודים שליחתם היתה על סהרת האנגלית. המילון מכיל אוצר של מלים וניבים אנגליים מתורגמים לעברית מדויקת ואדיאומטית.

הנה למשל: הניב Carry coal to Newcastle בא על תיקונו העברי בפיתגם: „הכנס תבן לעפריים“; או הניב Never mind what people say תורגם לעברית: אל תשים לב למה שהבריות אומרות. הניב Reciprocate favors יפה בתרגומו: השב טובה תחת טובה וכדומה. המחבר השתמש בכל האמצעים שהיו ברשותו לתת לפגיו מילון מקיף ושלם עד כמה שאפשר בלקסיקוגרפיה הנוכחית. ראובן אלקלעי הכניס לתוך מילונו חומר רב שאסף במשך שלושים שנות נסיונו העשיר כמתרגם, עיתונאי ומסגנון. הוא אסף מונחים צבאיים עם קום מדינת ישראל ומלחמתה עם שכניה, השתמש בכל המילונים המקצועיים והטכניים ככל האפשר, כי השלימות הגמורה היא דבר שנבצר מיד אנוש במדע הלקסיקוגרפי, אולם המילון עולה על המילונים שקדמוהו בכך, שאפשר בו למצוא את כל המלים שיש להן מהלכים בתקופתנו החדשה.

הצלחת המילון האנגלי-עברי, שזכה גם למהדורה אמריקנית, עורדה את המחבר לגשת ולחבר מילון עברי-אנגלי, המשמש כהמשך טבעי והשלמה למילון האנגלי עברי. המילון החדש גם הוא מכיל ארבעה כרכים, ששלושה מהם כבר יצאו לאור והרביעי עומד לצאת בקרוב. הערך מילון עברי אנגלי נרחב ממין זה הורגש זה מכבר ללומדי העברית ודוברי האנגלית. המילונים שקדמוהו היו מוגבלים בהיקפם.

בין העתונאים השקדנים הישראליים שראשית דרכם היתה עוד בימי ארץ ישראל מאנדאטורית היה ראובן אלקלעי, המנהל של לשכת העתונות הממשלתית בתל-אביב, בשמשו בתור צנזור בכיר, עורך ומתרגם ראשי. הוא נולד בירושלים, גין ונכד למשפחה עתיקת יוחסין מבלגריה. אלקלעי קבל חינוך מסורתי בחדרים וסיים את חוק לימודיו בבית המדרש למורים העברי בירושלים בהנהלתו של דוד ילין ז"ל. אחרי גמרו את לימודיו בשנת תרפ"ו עסק בהוראה זמן קצר ואחר כך נתמנה למתרגם רשמי ושם היתה לו ההזדמנות לתרגם את ההודעות השונות, התעודות והמיסמכים האנגליים הרשמיים של הממשלה לעברית ולכן אפשר להגיד בלי תפוגה שהוא היה הראשון ממעצבי השפה העברית הרשמית. רבים היו הקשיים במלאכתו זו, אולם אלקלעי, חרוץ ושקדן מטבעו, התגבר על כל המכשולים. בשנות מלחמת העולם השנייה הוא נתמנה לעורך החדשות של „קול ירושלים“. מוזמן לזמן פירסם אלקלעי מאמרים בעתונות הארץ-ישראלית בענייני לשון ותרגום ובם הציג את חידושו. משנת 1952 הוא עורך את שנתון הממשלה בהוצאת המדפיס הממשלתי. בשנתון נכללו פרטים על גשיא המדינה, על ממשלת ישראל ושמות השרים, על הכנסת והחוקים שנתקבלו, שמות חברי הכנסת, משרדי ראש המדינה, בנק ישראל, הנהלת הסתדרות הציונית והסוכנות, הקרנות הלאומיות, ההתפתחות הכלכלית, ההתיישבות החקלאית, שירות המדינה בישראל, שמות ישובים, חברי המועצות העירוניות, ביבליוגרפיה, מודעות ופירסומים, מפת ישראל ורשימת הישובים. השנתון כולל 600 עמודים.

ראובן אלקלעי השקיעו בו כשרון ושקידה, בלשון ובסגנון. עבודתו הבלשנית של מר אלקלעי החשובה ביותר בוצעה במילונו האנגלי-עברי שיצא בארבעה כרכים על ידי הוצאת „מסדה“ וכולל 4270 טורים. כרכי המילונים יצאו בשנות חשי"ת-שכ"א. הופעת המילון היה דבר בעתו. המיטען המלולי בכל השפות המודרניות גדל מאד

cause a stir וכדומה. כל אלה הצירופים והסיפוחים מוסיפים עושר לשפה, הן במובן הטכני והן ביצירת צירופי-מילים חדשים שמשתמשים בהן בזמננו שאין למצוא אותם בשפע גדול כזה במלונים אחרים. המחבר השמיט כמה וכמה מלים מקראיות ותלמודיות נדירות שאין משתמשים בהן בזמננו. אולי טעה בכך המחבר, כי מי גביא וידע גורלן ומולן של מלים שיש והן צפות מתהום הנשייה ונהפכות למלים בנות-שימוש.

טוב עשה המחבר שהכניס למילון מלים וניבים ארמיים מקובלים, מורשת העבר, המוסיפים הן ועושר ללשון. בשני מלוניו תרם אלקלעי תרומה גדולה ורבה ללקסיקוגרפיה העברית ועל כך יכרהו כל מי שמצוי אצל הספר והלשון העברית. **אברהם מכול**

שפע המלים החדשות שצצו במדינת ישראל וגם הסלאנג (העגה) שהתפשט בכל שפה חיה תוססת בזמן האחרון יכניסו למילון כמאת אלף פריטים (מלים, ניבים, צירופי מלים, ראשי-תיבות וכו') — כמות ניכרת שאליה לא הגיע שום מילון עברי שימושי מקודם. מספר המלים (שמות, פעלים וכו') יעיד ל-55000, כנגד 37000 המלים שבמילונו של אבן-שושן. לכל מלה יסודית יבוא צירוף מגוון של מלים וניבים המתאימים לאותה המלה. הנה למשל: "ועדה" נספחה שורה שלמה של ועדות שונות המוצאות שימוש בחיים, וכן "גל" לפרטיו ועניניו, כולל רצי גלים, סלסלי גלים — ripples שיא הגל, שיאון הגל, רכס הגל — wave crest, wave top long (short) גלים ארוכים (קצרים) — waves הכה גלים, cause repercussions,

שירים, "מן הארץ האחרת"

המשורר במראות ודמויות צודין, שצין הרבים לא תשופם, כגון — "שקיעה על ההדסן", ראייה של עצבות שיש עמה הצצה לעברו של חבל-עולם זה:

בשקיעה הסודית.

כמו חולפים אדומי העור.

צלמם הדועך וקרוע

מוסיף לפרס

ולבעור.

רק נפש משורר יכולה כה לדבוק ולהתהות על גורלה של "אשה צומקת החובקה חתלתול קטן" — "בצל עשרים קומה". תחושת-יסוד של משורר מציון המתהלך בארץ-האיתנים היא, שעם כל התפעלותי מהישגיה הטכנולוגיים האדירים, מעושר נכסיה, בחומר ובתרבות, אין הוא מתבטל בפניה, ותוך אחיזה שרשית במולדתו הקטנה, תוך דביקות בנכסי רוחה-נצח, תוך התרפקות על "היחש העתיק" שלה, יכול הוא לשיר נאמנה:

גואה ירדני המוצנע

ועובר בנפשי, הלומת כרך הפלד.

נחלתי, במרחק התנכי,

מלא עולם

מקפלת — — —

מאת מרדכי עובדיהו

יפה עשה אברהם ברויט, שאת מחרות שיריו "מן הארץ האחרת"*, שנתפרסמו במאסף אנודת הסופרים, אמד בצרור — שי לחובבי שירתו, שלרבים מהם אין המאסף מגיע.

כבר נאמר שכל שיר-אמת, יש עמ נספק ביוגרפיה של המשורר, וכאן נתגווגו גם בגיאוגרפיה חדשה.

אם כי יודע המשורר, שרבים ושלמים כבר קדמוהו בגילוי אמריקה, אין הוא מהסס מלהביע השתאהו לנופי "העולם החדש", כמו היה הוא "הסייר היחיד, הנותב הראשון בורימה הנצחית", והלא זה סודו של יוצר-אמן, שלעולם ובכל יום תמיד הוא קונה את ההוויה קנין ראשון. וכה ישיר לתמיהה הגדולה של "מלכות לויטן", ישתאה לגדול פלאיה:

מלכות לויטן.

התמכרות לתמיהה הגדולה.

הנפש יורדת מצולות

ופלאיה

דולה.

בצד סממניה המובהקים של מדינת-קולומבוס — "אנדרטת-החירות", "מנהטן של לילה", "ולסטריט" ו"הרלם", נאחזת צין

על „ספר המושגים ביהדות“ לד"ר פלמיאל בירנבוים

(תשובה למבקר)

מאז בשעת סיום קריאת ספר מחימשי תורה, היא מסוג אחר לגמרי ממה שאנו שומעים חזק ואמץ בפי חברי תנועות הצופים בימינו. „מדוע אין לשון נקייה?“ תשובה: המאמר התלמודי עלום יספר אדם בלשון נקייה מצוטט בתרגום אנגלי (עמוד 399) בקשר עם טהרות טומאות, סגי נהור = טומא.

„תמוה שהמחבר לא מצא לנכון להזכיר את יום השואה ואילו יום העצמאות מתואר כהלכה בערך מיוחד“. תשובה: יום העצמאות כבר הספיק להיכנס ללוח השנה בתור אחד מחגי ישראל. תיאור יום השואה נמצא בעמוד 123, ורמז יש לו גם בערך יום העצמאות.

„חסר עצם המושג מלחמה בתורת היהדות“. תשובה: התנגדות היהדות למלחמה מובעת בקשר עם נבואת מיכה (עמוד 353). „מובא הכינוי שדי ולא נזכרו כינויים שכיחים ואופייניים אחרים“. תשובה: בערך שם המפורש (עמוד 608) יש סעיף הדן על הכינויים המיוחדים לאדון העולם. יש שבעים כינויים כאלה, ולא היה מקום להזכיר את כולם או להעדיף אחד על השני.

„כיון שהמחבר מביא את הסיפור על חנה ושבעת בניה, מן הראוי היה להזכיר כמה גיבורים מתורבן יהדות אירופה בימינו, כגון חנה סנש ואחרים“. תשובה: אם כן, אין לדבר סוף. מושג המרטירולוגיה (קידוש השם) מתואר בספרותנו הענפה בסיפורים סמליים מעין: חנה ושבעת בניה, עשרה הרוגי מלכות. השוה את הערך על עשרה הרוגי מלכות (עמוד 491).

יפה כתב ד"ר מיקלישנסקי בהערכתו לאמר: „ברי שאין לבוא על המחבר בטרוניה ולשאול סתם מה ראה להכניס לתוך ספרו ערך זה ולא ערך זה... ניתן לומר שהוא מיצה את החומר כהלכה, הביא את הראוי להיות מובא והשמיט מה שאפשר להשמיט.“

פלמיאל בירנבוים

אכן נעמה לי ביותר הערכתו הנאה של ד"ר י. ק. מיקלישנסקי שהופיעה בחוברת האחרונה של ה„בצרון“ ביחס לספרי המושגים ביהדות שיצאו לו מוניטין בשדרות הרחבות של קוראי אנגלית. מאמרו נכתב בטוב טעם. וטוב היה לשמוע ממי שכוחו גדול בתלמוד ובמחקר דברים שיש בהם משום עידוד, הכרה והוקרה.

ברם, אגב אורחא, הזכיר ד"ר מיקלישנסקי השמטות לשם תיקונים במהדורות הבאות של הספר, והוא עצמו כינה אותן „דקדוקי עניות לגבי עושרו המרהיב של החיבור והיקפו האנציקלופדי“. רואה אני איפוא חובה לעצמי להשיב בזה על שאלות אחדות שהציע במאמרו, ואלו הן:

„המחבר מזכיר את הפתגם התלמודי „אין אדם משיש עצמו רשע“... מדוע לא יביא גם אין עונשין אלא אם כן מזהירין?“ תשובה: על כלל גדול זה מדובר בערך התראה, עמוד 177.

„תימה שהשמיט לגמרי את המונח עבירה“. תשובה: ערך מיוחד הוקצה לחטא עבירה (209). השוה עבריינים, עמוד 49.

„אם יש מדת סדום מדוע אין מדת סדום?“ תשובה: „מדת סדום מציינת דרך התנהגות רעה ומושחתה, מניעת טובה מאחרים גם אם אינה מביאה נזק לעושה, וצריכה להיזכר בספר המוקדש לעיקרי היהדות ולתורת המוסר בישראל. מדת סדום היא רק דוגמה אגדית של רעת אנשי סדום.“

„אם יש מנחה, חטאת ואשם — מדוע אין עולה ושלמים?“ תשובה: עולה ושלמים מוגדרים בערך קרבנות (עמוד 550).

„מדוע אין עגלה ערופה?“ תשובה: הערך מת מצוה (402) כולל את המושג עגלה ערופה.

„יש חזק חזק ואין חזק חזק“. תשובה: חזק חזק ונתחזק, קריאת הברכה המקובלת

ל"זכרון יעקב" — מחזה שמשולבת בו ההוייה הישראלית מימי העלייה החלוצית עד קום המדינה והוא רקום ריקמה ריאליסטית-סמלית; וב. חלומו של עולם (והוא מעשה יוחי ונגינגלית).

הספר הוא כרך שני מכתביו המקובצים של המשורר והוגה הדעות (הכרך הראשון: בין האיש והישע, פואימה דרמטית שיצאה לאור לפני שנים אחדות).

חוברת על הצייר ד"ר אוטו שנייד
בטורונטו הופיעה חוברת באנגלית על הצייר הנודע והמומחה לאמנות ואסטיקה, ד"ר אוטו שנייד, ששימש במשך כמה שנים פרופסור לתולדות האמנות בטכניון בחיפה. שם החוברת: "האמן של כל העתים — אוטו שנייד". החוברת נכתבה על-ידי אנרי באנאך וארתור סקונדה, הראשון מבקר אמנות פולני ידוע והשני צייר ופסל ומבקר אמנות באמריקה. בחוברת מאמרים מאת גבריאל פרייל וסימון שפינד והעתקות בשחור-לבן ובצבעים מיצירותיו של אוטו שנייד בציור ובפסול, ובכללן העתקה מתכנית פסל הזכרון לששת מיליון היהודים שנרצחו על-ידי הנאצים. החוברת יצאה בהיזור רב.

מסיבה להופעת ספריו של ד"ר חיים ברנדווין

מסיבה נאה נתקיימה בביתו של מר אהרן צייטלין, המשורר העברי הידוע ומדברי הספרות העברית באמריקה לכבוד ד"ר חיים ברנדווין לרגל הופעת שני ספריו: (א) משורר השקיעה — אורי ניסן גנסין ומסכת יצירתו; (ב) בצל הארגמן — קובץ שירים. שני הספרים הופיעו בהוצאת ראובן מס, ירושלים.

י"ר מסיבת-ההפתעה היה ד"ר שמעון

טורו הקבוע של מר יצחק עברי "מחודש לחודש", לא הופיע בחוברת זו מפאת תאונה שאירעה למחבר. בגליון הבא יופיע טורו כרגיל. המערכת וקוראי "בצרון" מאחלים למר עברי החלמה מהירה.

ד"ר ישעיה רבינוביץ בן ששים
מלאו ששים שנה למבקר המצטיין בדרכו המקורית והמעמיקה בהערכת סופרים ותזיונות ספרותיים — ד"ר ישעיה רבינובי. מסיבות יובל התקיימו לכבודו בנ"קאגו (על ידי ההסתדרות העברית בשיתוף עם המדרשה ללימודי היהדות) ובניירורק (על ידי הפא"ן קלוב העברי). מספריו החשובים: "הספרות במשבר הדור", "יצר ויצירה", ו"בחבלי דורם" וקובץ סיפורים — "נר זולק". מערכת "בצרון" מאחלת לסופר הדגול שנות יצירה מרובות בשדה ספרותנו.

"מסך ומסכות" —

ספר חדש מאת ה. סקלר

בהוצאת "מחברות לספרות" הופיע ספר המחזות החדש מאת המספר-האמן, ה. סקלר. הספר כולל את המחזות: הדרך לאלוהים; יזכור; אשמדאי מלכא; עץ החיים; הרב את ריבנו והמחזה החדש: לא תאמינו כי יסופר.

בשנים האחרונות הוציא סקלר את סיפוריו הגדולים "הילולא במירון", (הוצאת "עוגן" שליד ההסתדרות העברית באמריקה תשכ"ג ורומן מן העבר הקרוב, "בין ארץ ושמים" (הוצאת "יבנה", תשכ"ד).

"מן האדם ומעלה" לאהרן צייטלין

בהוצאת "יבנה" יצא הספר "מן האדם ומעלה", שתי פואימות דרמטיות, מאת אהרן צייטלין. הפואימות הן: א. השיבה

מוסר ומדיניות", שיצא בתרגום עברי (ב"מוסד ביאליק"). בן 80 היה במותו.

ד"ר רפאל גולד

המנות, רב ופסיכיאטור, הקדיש הרבה משנות חייו למנהיגות הציונית הדתית, ובפרט טיפל בבעיות החינוך.

יוחנן רודבסקי

עסקן ידוע בתנועה הציונית והעברית. עורך-דין לפי מקצועו, הקדיש הרבה מזמנו לעבודה ציבורית לאומית והיה בין מייסדו מתנה "מסד" וחבר פעיל ב"וועד ההנהלה של ההסתדרות הציונית באמריקה. הוא חינך את שלושת בניו: יוסף, הלל ובנימין לתרבות עברית ומנהיגות דתית באמריקה. נפטר בגיל 81.

הרב משה שולמאן

מחתיקי החינוך העברי באמריקה. במשך שלושים שנה שימש מנהל למוסד הידוע "עץ חיים" בבורו-פארק. בן ע"א היה במותו.

מאיר בניציון אפלמן

המתנכים העברים הוותיקים והדגולים באמריקה. יליד ירושלים קיבל אפלמן חינוך תורני ועברי-חילוני מקיף. באמריקה השתלם במקצועות חינוך באוניברסיטאות הארווארד וקולומביה. הוא שימש כמה שנים מורה ומנהל בישיבת קראון הייטס, ובשנים האחרונות — בבית הספר הגבוה של רמ"ז. בן 81 היה במותו.

יגנות זליקרים ישראלים

מסורת ישראל העתיקה בדרכי הגידול והייצור המודרניים חברו יחדיו בייקבי "אליעזר" בבנימינה, המשוחקים יגנות משובחים שזכו לשם ולתהילה בעולם כולו. אין צורך לומר שהיגנות כשרים לפסח למהדרין בהכשר הרבנות הראשית במדינת ישראל. ואף המחירים מוזלים, בסך הכל: \$ 1.29 הבקבוק, מלבד ה"חישניאק". המייבאים הם "יגנות ישראל" בע"מ, 745 השדרה החמישית, נ. י.

גרינברג. דברי הערכה השמיעו פרופ' צבי שרפשטיין, ד"ר אהרן צייטלין וגבריאל פרייל. המעריכים עמדו על בעיות הטיפול באישיות ספרותית רבת-לבטים כא. צ. גנסיך, שסלל דרך חדשה בסיפורת העברית ועל תרומתו של ד"ר ברנדווין. על מורת בית אבות כירושלים דיבר ד"ר מאיר חבצלת, אחיו של חתן-המסיבה. ד"ר ברנדווין ענה כנגד המעריכים בדברי תודה לבביים. במסיבה היו כמה ממורי בית המדרש למורים ולרבנים, חכמים וסופרים.

סורא כרך ד'

הופיע כרך ד' של סורא, מאסף למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה בעריכת הרב ד"ר שמואל ק. מירסקי, פרופ. לספרות רבנית בישיבה-אוניברסיטה. מן המחקרים החשובים שבכרך הגדול הזה הם: מדרשי פילון האלכסנדרוני לאור מדרשי ארץ ישראל מאת ד"ר שמואל בלקין; מדרשי הביאורים על התורה, ד"ר שמואל ק. מירסקי; שיטת רש"א הלוי בחקר המשנה, יחיאל י. ויינברג; יחסו של הרמב"ם אל הגאונים, א. שווארץ ז"ל; יחס היהודים לנחרים, ח. ז. ריינס; העתון "חבצלת" למלאת מאה שנה להיווסדו א. ר. מלאכי; צבי גרשוני — מחלוצי הספרות העברית באמריקה באגרותיו, ד"ר יעקב ב. קאבקוב; התגובות להסתרת פנים בשירת השואה, ד"ר נח ח. רוזנבלום ועוד ועוד בכרך 516 עמודים.

א ב י ד ו ת

פליכס ולטש

לפני זמן קצר נפטר במדינת ישראל הוגה הדעות והעתונאי הידוע, פליכס ולטש, מראשי המשתתפים בעתון "הארץ". ולטש נמנה על חבורת ציוני צ'כוסלאבקה, שהעמיקו בתורת הציונות והעמידוה על בסיס עיוני-ליבראלי. הוא היה לפני עורכו של השבועון "זלבסטור", שהופיע כפראג ופירסם מספר ספרים, וביניהם: "הפילוסופיה של שביל-הבינים" ו"טבע,

— להתענג בפסח —

מצות

הארצווייץ-
מארגארעטען

וכל מיני אוכל כשרים וטובי טעם
ש

הארצווייץ-מארגארעטען

אופי המצה היותר טעימה באמריקה.

Proudly we offer
CANTOR
ROBERT R. FINGEROTH
Assisted by the
Morris Paritz Choir

Will conduct the
SERVICES
and **SEDERS**

for the
PASSOVER
HOLIDAYS
NEVELE

Ellenville, New York

NEW YORK Tel: WI 7-9745
Hotel Tel. Ellenville 2100

ISRAELI

WINES AND LIQUORS IMPORTED FROM ISRAEL

Kosher for Passover,
Under Supervision Israel's Chief Rabbi

NOW AVAILABLE

From the famous ELIAZ WINE CELLARS

CONCORD, MAAGAL, HOCK SATURNUS, \$1.29
TODA, RED NATURAL, DRY RED Fifth

VISHNIK—19% Cherry Wine—\$1.92 Fifth
SLIVOWITZ—100 proof—\$5.99 Fifth
WISHNIAK—80 proof—\$6.49 Fifth

AT BETTER LIQUOR STORES

Distributed by STANDARD WINE & LIQUOR CO., INC.

CEJWIN CAMPS

PORT JERVIS, N. Y.

47th Year

Est. 1919

PROGRESSIVE, EDUCATIONAL, NON-COMMERCIAL

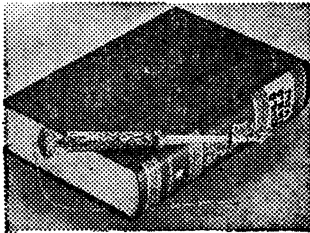
Ideal for Jewish Boys and Girls, 6 to 16

Land & water sports; aesthetic activities; resident doctors,
nurses; Sabbath, dietary laws observed; cultural influences.

Rates: \$585 Send for descriptive brochure Chelsea 3-2900

A. P. Schoolman • A. P. Gannes, Dir. • 31 Union Square W., N. Y. 3

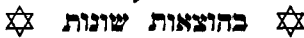
המאורע הנכבד ביותר
בהרפתת התנ"ך במשך 400 שנה

תנ"ך קורן

נדפס בארץ התנ"ך

מצוי עתה

כולן נדפסו באותיות עבריות חדשות,

בהירות ויפות, מעשי ידי

קורן

THE JERUSALEM TENACH INC.
250 WEST 57th STREET
NEW YORK, N. Y. 10019

נא לשלוח את הערכים המפורטים:

- תנ"ך למשפחה בג' כרכים (14"X9") \$ 58.00
- התנ"ך בכרך אחד (14"X9") \$ 28.00
- תורה בכרך אחד (14"X9") \$ 15.00
- תנ"ך בכרך אחד לבתי ספר (7"X5") \$ 4.70
- חומש והפטרות בכרך אחד (7"X5") \$ 2.40
- מהדורת כיס בכרך אחד (6"X4") \$ 2.95
- סדר של חמש מגילות באנגלית ובעברית (גובה 10") \$ 6.95
- ארון משובץ עץ זית מכיל ג' כרכים של התנ"ך, תרגום אנגלי, וספר-רשומות משפחתי \$ 375.00

Send Illustrated Folder

Check enclosed

Charge

Name

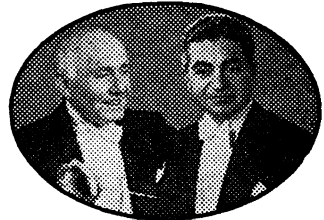
Street

City

State

Zip Code "B"

We invite you to
share the joys of
Passover.

Composer-Conductor Cantor
Sholom Secunda Jacob Barkin

Cantor Jacob Barkin assisted by Sholom Secunda and the magnificent Concord Choir will conduct services and Sedarim for the Passover holidays.

A second prominent Cantor and Choir will co-officiate at the Sedarim.

A superlative program of holiday entertainment starring

Harry Golden

Jackie Mason

DIETARY SUPERVISION BY
RABBI JOSEPH WEINTROBE

THE world's foremost resort HOTEL
Concord

Kiamesha Lake, New York
Ray Parker, General Manager

HOTEL TEL.: MONTICELLO, N.Y. 1840
or Call Your Travel Agent

Use the Pleasant
Laxative

Ex-Lax is the laxative you enjoy taking. Tastes like delicious chocolate, and gives thorough relief gently and comfortably. Ex-Lax is America's biggest selling laxative — used for over 50 years.

Buy the Economy 98c size

Save as much as 54c

Also available in 43c and 19c sizes

When Nature "forgets" . . . remember

EX-LAX

THE CHOCOLATED LAXATIVE

אזרחות העולם היא טיסה

זוהי הטיסה בטעם מעודן לאירופה או לכל מקום שהוא בעולם.
שירותנו מפורסם לתשומת-לב ולאדיבות. התבחר מזון כשר? השמיע
את בקשתך כשהנך מזמין את כרטיס-הנסיעה.

התקשר עם סוכן-הנסיעות שלך — או צלצל לחברת לופטהאנזה.

משרדים בערים הראשיות בארצות הברית ובקנדה.

OFFICES IN THE PRINCIPAL CITIES OF THE U.S.A. AND CANADA.

למען יאריכונו ימיך ...

ה"בצרון" לשנתו הכ"ו ...

הירחון נוסד על-ידי רב צעיר ז"ל בשנת תרצ"ט ומאז נצטרפו חוברת לחוברת וכרך לכרך עד שהגיע לכרך הנ"א.

מפעלו של החכם, מבוני המדע העברי בלשוננו, חי וקיים. מאז יסודו ליוו אותו עד הנה קוראים נאמנים, שמצפים מאז לכל חוברת חדשה — למאמרים, ולמחקרים, לסיפורים ולשירים, למסות, לביקורת ולדברי המחשבה המופיעים ב"בצרון".

הנהלת ה"בצרון" והמערכת עמדו על משמר הירחון ובמסירות נפש ממש הביאוהו עד הנה — בעזרת חותמיו, ידידיו ותומכיו הנאמנים מן היום הראשון להופעתו עד הנה.

לזכרון נצח

כל אדם מבקש להנחיל לדור הבא את הערכים היקרים ללבו. לשוננו וספרותנו — כלי היצירה העברית לכל גילויה — הן ערכי היסוד של רחוננו. כל אחד מאתנו חייב לתרום את חלקו לשמירתם והתמדת קיומם והתפתחותם. ומכיוון שעניינו לעתיד — טוב שיזכרו ידידנו הוותיקים, לאחר הבטחת יקריהם, להעלות את זכרון ה"בצרון" בצוואותיהם. אין סיפק גדול מזה מהכרה זו, שלאחר אורך ימים ושנים, יהא שם קשור במפעל שיוסיף לתרום להעשרת ערכי רחוננו העברים בתפוצת אמריקה.

תהילת-נצח

למשורר אפרים א. ליפיצקי והסופר שלמה דמשק ז"ל
שהפרישו מעזובנם הדל וציוו סכומים מסויימים להחזקתו של ה"בצרון".

ירושות ל"בצרון"

ידידנו וקוראינו שיואילו לזכור את ה"בצרון"
בצוואתם, יכולים לצרף נוסח הודעה זה:

I give and bequeath the sum of \$..... to Bitzaron, Inc.,
for the advancement of Hebrew culture.

BITZARON
1141 BROADWAY, NEW YORK 1, N. Y.

ישיבת ר' יצחק אלהנן
ישיבה אוניברסיטה
YESHIVA UNIVERSITY

ברכת גידול ושיגשוג לירחון העברי הוותיק והגכבר
"בצרון"
ליוכל הכ"ה להופעתו

מי יתן ויתרום גם להבא, כמו שתרום בעבר, להרחבת גבולות ספרותנו
ולהעשרתן של חכמת ישראל והמחשבה העברית בימינו. יאיר-נא
רוחו של המייסד והעורך הראשון, רב-צעיר ז"ל, את דרכו של הירחון
לאורך ימים!

ישיבה אוניברסיטה היא כיום מרכז התורה והמדע היהודי הגדול ביותר בעולם
כולו. המופד, על מחלקותיו ומדוריו, מבתי הספר הנבחרים לבנים ובנות ע"י כתי הספר
העליונים למדע היהדות, לחינוך, לרפואה, לפסיכולוגיה ולעבודה סוציאלית — הוא
מבצריעז לרוח ישראל באמריקה. מאות אלפים רבנים, מחנכים ומורים, מנהיגי
עדה ועסקני ציבור יצאו מתוך כתלי המופד. חילימפיימים גדול זה מעיד על התפקיד
המכריע שישביה אוניברסיטה ממלאה בתפוצה האמריקנית.

Down-to-earth flying

Our special service people really specialize in the down to earth stuff of flying like locating bi-lingual secretaries abroad, finding accredited baby sitters for passengers on their way through New York, locating international pharmacies, and even combing New York to find Hebrew speaking beauticians.

They're not bad at the more exotic situations either. Like what to do when you want to take your favorite cat to Israel.

They have more answers than you have questions.

When it's the other way around, they never fly off the handle.

Still dreaming about flying off somewhere?

Your travel agent has some down-to-earth ideas about making your travel dreams turn true.

So do we. Try us.

ISRAEL AIRLINES

New York • Boston • Chicago • Cleveland
Detroit • San Francisco • Washington, D. C.
Los Angeles • Miami Beach • Philadelphia

בשורה טובה ללומדי עברית על-פי הספר

„עברית חיה“

במהדורתו המתוקנת והמוגדלת מאת
צבי בלומברג ומרדכי צבי לוויתס

הופיע תקליט בלתי-שביר וארוך-נגן ללוות את שיעורי הקריאה והדקדוק
שבספר „עברית חיה“.

בעזרת תקליט זה ילמד הלומד את ההיגוי העברי המדויק נפיו ילידי
ישראל, שהעברית היא שפת אמת, וגם ישגיר את הדיבור העברי בפיו
ויעשיר את אוצרו המילולי. מלבד זה יקנה הלומד ראשית דעת הדקדוק
מתוך הקשבה לתרגילים שבכל שיעור ושיעור.

אין כתקליט הזה לאימון השפה ולהקניית המבטא העברי החי, המדויק
והנאמן — הכנסהו בתוך ביתך, בין כתלי בית ספרך ובחוגים של לומדי
לשוננו!

מחיר תקליט א' (שני צדדים) — \$ 2.50

HEBREW PUBLISHING COMPANY
79 DELANCEY STREET NEW YORK, N. Y. 10002

חורים עברים ומחנכים עברים

רשמו את ילדיכם במחנות „מסד“ עונת 1965 — יובל העשרים וחמש למחנות „מסד“

- א. למחנות — מתקבלים חונים וחונות בגיל 6-15.
- ב. לפרוודור המכון — מתקבלים מועמדים בגיל 15-16.
המחיר לכל העונה — 400.00 דולר.
- ג. למכון ההדרכה — מתקבלים בנים ובנות בגיל 16-17.
המחיר לכל העונה — 325.00 דולר.
- ד. תיור נוער עברי לישראל —
(בשיתוף המחלקה לחינוך ותרבות של הסוכנות היהודית)
מתקבלים בנים ובנות בגיל 15-18.
המחיר לכיסוי כל ההוצאות — 850.00 דולר.

לפרטים נא לפנות אל:

MASSAD CAMPS, INC.
426 WEST 58th STREET • Tel.: 265-7240 • NEW YORK, N. Y. 10019

Published Monthly by Bitzaron, Inc., 1141 Broadway, New York 1, N. Y. (except January-February, May-June, November-December, when published Bi-Monthly, and July and August when not published). Prof. N. Glatzer, Prof. Simon Halkin (Israel), Prof. Harry A. Wolfson, Editors; Dr. Maurice E. Chernowitz, Managing Editor; Prof. Hayim Leaf, Associate Editor. Annual Subscription, payable in advance \$7.00 per year; foreign \$8.00. To members of the Armed Forces half rate. Second class postage paid at New York, N. Y. Copyright 1965, by Bitzaron, Inc. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions are automatically renewed unless we are notified otherwise.